

թէ շքեղ. բայց իւր շուկան շատ բանուկ է, եւ նոր խճուղին՝ որ Կարա-Հիսարը Կիրատոնի հետ կը կապէ, երկուքին մէջ բաւական մեծ առեւտուր մը վառ կը պահէ: Կարա-Հիսար կ'արտածէ՝ բաց ի իւր հանքերուն արդիւնքէն, նաեւ զանազան բերքեր իւր մրգաստաններուն՝ որ զինքը կը շրջապատեն, եւ իւր արտօրէից՝ որոնց քարաբերութիւնն՝ ձմեռներուն խստութեանց ալ հակառակ՝ համեմատական գիւրակեցութիւն մը կ'ապահովեն իրեն:

Քաղաքիս հնախօսական կարեւորութիւնը շնչին կ'ըլլար, եթէ չպարծենար այն բերդովն, որմէ առած է իւր անունը: «Կարա-Հիսար» թերեւս թարգմանութիւն մըն է յունական Μαυροχαστρον (Սեւեբերդ) անուն, որ ԺԱ դարուն կ'երեւայ Միքայէլի Ատտալիացւոյ քով¹, եւ որ կամաց կամաց մոռցնել տուած ըլլայ Կողոնիս պաշտօնական աւանդին, եթէ միայն թուրք եւ յոյն անուանաց նոյնութիւնը զուգարկալիութիւն մը չըլլայ՝ տեղեաց արտաքին երեւութէն առնուած: «Բերդը» կը բռնէ ամբողջ դադաթը մթազոյն կրաքարէ կղիւացեալ լեռնադանդուածի մը, որ մամուկատ է, եւ որուն խորիսը մէկ միջին աւելի շրջապատութիւն ունի: Քաղաքէն վեր յիսուն մետրի չափ կը բարձրանայ, եւ հանդիպակաց կողմանէ՝ կ'իջնէ երկու հարիւր մետրէ աւելի՝ Շէհէր-Սուի խորունկ հովտին վրայ: Բերդն ելլել կարելի է միայն նեղ շաւղէ մը, որ քարաժայռին մէջ կտրուած է եւ որ տեղ տեղ սանդղոյ կը փոխուի: Իւր գահավէժ զառթափը, զոր պատմագիրք մատնանիշ կ'ընեն², կրնար գիմազրաւել սանդղայարձակմամբ բերդն առնելու ամէն փորձի: Այս բարձրութեան մէջ (1600 մետր) խիստ կիւման ալ, ուր ձիւրը գետինը կը ծածկէ հսկա տեմբերէն մինչեւ մարտ, կը պաշտպանէր այս գիրքն երկարատեւ պաշարման մը դէմ, եւ այսպէս գիւրաւ կ'ըմբռնուի թէ Բիւզանդացիք այս տեղն իրենց պետութեան ամենազինուոր ամուրներէն մին ըրած էին: Կը կրկնենք՝ բերդն իւր կարեւորութիւնն առաւ Զուստինիանու ձեռքը, որ՝ ինչպէս կ'ըսէ Պրոկոպիոս, վերանորոգեց զայն «իւր ամբողջ հզօրութեամբ»³. Եւ ապահովապէս միջին դարու ընթացքին մէջ ալ շատ անգամ մեծցուեցաւ եւ

նորոգուեցաւ: Սրակամար դրան մուտքին վրայ զետեղուած զինանշանի վահանիկ մը կը կրէ տակաւին երկուքն արծիւն՝ որ հոս իշխող որեւէ մահմետական իշխանի մը զինանշանն էր⁴: Սոս ժամանակներս ալ ապաստանարան եղած էր մահմետական բնակչութեան մէկ մասին⁵, որոնց խարխուլ տնակները տակաւին յեցած են աւերուած թանձր պարիսպներուն:

Սակայն՝ Պրոկոպիոսի ըսածին համեմատ՝ Զուստինիանոս միայն վերականգնեց արդէն գոյութիւն ունեցող՝ բայց անխնամ լքուած բերդ մը: Հաւանորէն անիկայ արդէն երկրիս վաղեմի թագաւորներուն ապաստաններէն մէկն էր: Սրակամար դուռ մը՝ որ բաւական նոր ժամանակի շինուածք մըն է տափարակ աղիւսներով՝ մասամբ կը ծածկէ սանդղոյ մը մուտքը, որ քարաժայռին մէջ կը խորասուզուի (Պտկ.): Փողանքն՝ որ չորս մետր բարձր է եւ երեք մետր լայն, այսօր խցուած է փխտակներու շեղջակուտով. սակայն տակաւին կարելի է իջնալ իւր սանդղոյ երեսուն աստիճան: Այս ալ ջրամբար մ'իջեցնող այն փառուղիներէն մէկն է, զորոնք Պոնտոսի ամէն հին բերդերուն մէջ գտանք. եւ ասի՝ կարծենք՝ կ'ապացուցանէ Կարա-Հիսարի բերդին ալ հնութիւնը:

Այսօր կանգուն մնացած մասերէն ամենահինն է, որչափ կ'երեւայ, ութանկիւնի մեծ աշտարակ մը՝ որ դղեկին արեւմտեան ծայրը կը բարձրանայ (Պտկ.): Իւր պատերը մէկուկէս մետրէ աւելի թանձրութիւն ունին, եւ ներս կը մտցուի կամաւայարի դռնէ մը, որ զինքը շրջապատող մասին նման՝ շինուած է խնամով համահարթուած վիմաքարերով: Ներքը կը նկատենք տակաւին սանդղոյ մը հետքերն՝ որ վերի յարկերը կը ասնեն:

Բիւզանդական մատուռն ալ մասամբ պահուած է, բայց սաստիկ աւերուած. սակայն տակաւին կը զանազանութիւն մատուան կողակն ու նաւին պատերը, որոնք՝ ինչպէս սովորութիւն էր՝ կազմուած են արտաքին երեսէ մը եւ ներքին կորիզէ մը⁶: Կանոնաւոր կարգաւոր արտաքին

¹ Ռամեսիի գիտողութեան համեմատ՝ Պտմ. Աշխ., էջ 267: — Միք. Ատալ., էջ 125, 6 (հրա. Բոն քաղաքի) τοῦ Μαυροχαστροῦ φρούριον εἰς ἐνα τῶν Ἀρμενικῶν τόπων ἐπὶ λόφον κείμενον ἐν γηλοῦ καὶ δυσκατοργάστου. (Սեւեբերդի ամրոցը՝ մին Հայկականաց ամրափայտներէն, բարձր եւ գոյաբաւական լեռան մը վրայ. հիմա. Սիւրբէս, էջ 679, 16): Սակայն նշանակելու ենք թէ Միքայէլ յաճախ կը գործածէ *Κολώνεια* (կողոնիա) անունը (էջ 78, 16 եւն): Ուստի պէտք կ'ըլլայ ընդունել թէ «Սեւեբերդ» նախ միայն ամրոցին անունն էր եւ յետոյ փոխանցուեցաւ քաղաքին ալ:

² Պրոկոպ., Ասան Շին. Գ., 4 ἐν ἀκρογωνίᾳ λόχου κατακρήμνον (գահավէժ լեռնաձագին վրայ). Կոստ. Խորանանին, Ասան Բանակաթեմ., էջ 31 κατὰ στρον ὄχυρ-
³ տաτον καὶ κρημνῶδες (ամրադիւն եւ գահավէժու բերդ): հիմա. Մովս. Խորենացի Բ., ԳԼ. Գ., «առ բարձրաւանդակի միջ ըլլով քարադաղաթիւն, որ այժմ՝ ասի կողոնիայ» (ԳԼ. Թրգմ. տես Langlois, Hist. Armén. II, p. 82):

⁴ Պրոկոպ. անդ՝ ἀνεσώσατο δυνάμει τῇ πάσῃ.

¹ Տակաւին ահաւոր բերդ մըն էր Էվլիա Եֆենտիի օրով՝ որ կը նկարագրէ զայն, հիմա. Ռիտաէր, անդ, էջ 208: — Արդի աւերակաց մասին լուսաւոյն՝ թէ եւ տակաւին անբաւական տեղեկութիւններ տուած են Բարթ (Barth, Reise von Trapezunt etc., 1860, p. 14 ff.) եւ Տէյլըր (Taylor, *in* «Royal Geogr. Soc.» XXVIII, 1868, p. 293 ff.). — Շրջափակ պարսպին տարբական յատկագիծ մը հրատարակած է Սիդերոպոլոս (Sideropoulos, *ի* Թերթին Կ Պոլսոյ Σύλλογος, հրա. ԺԶ. Παράστημα ἀρχαίων., p. 136):

² Երկուքն արծիւք Փոքր Ասիոյ մէջ կը գտնուի արդէն Հատաց (Հեռիա) խորաքանդակներուն վրայ ի Բուզաղ-քէոյ եւ Էյլիւկէ: Կրնանք կրքադիտական այս խորհրդանշանիս պատմութիւնը քննել Հին Քաղէէստանէ սկսեալ մինչեւ Գերմանիոյ կայսրները՝ անցնելով Ժ.Գ. դարութեան ժամանակներէն ալ, հիմա. Perrot, Histoire de l'art, IV, p. 637, 681 ff; Heuzey, Monuments Piot, I (1894), p. 7 ff.; II (1895), p. 19, 28. — Տրապիզունի կոմսներէն արծիւն ասոր հակառակ միադրու էր, հիմա. Millet, *ի* Bull. corr. hell. XIX, p. 428.

³ Տես Բարդ, անդ:

⁴ Տրապիզունի մէջ գործածուած պէսպէս արտաքին երեսներու մասին տես Millet, անդ, էջ 456:

երեսը կազմուած է շատ դիմացկուն կարմրիկ եփա-
րով մը¹։ Խիլ ներքին կորիզը թանձր կրաղիւսի մէջ
խառնուած մանրաքարերով եւ աղիւսի կտորներով։
Այս մատուէն է կողոնիւյ ամրոցին մէկ հրամա-
տարին այն ձօնը, որ կարա-Հիսարի յունական
եկեղեցին փոխադրուած է (արձ. թ. 355)։

Այս բնդարձակած աւալ շինութեանց մասին՝
որոնց մնացորդներն ամբողջ լեռնագագաթը կը
ծածկեն, մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը
պէտք է՝ որոշել կարեւորութեամբ համար այլեւայլ մա-
սանց ժամանակներն եւ դարերու ընթացքին մէջ
կրած փոփոխութիւնները։ Բերդս գրաւողներուն
ամէնքն ալ անոնց դորձակցած կ'երեւան, եւ ճար-
տարապետական պէսպէս արուեստագիտութիւնը
հոս կը հանդիպին եւ զերար կը լրացնեն։
Արուեստակերտք իրարու կը խառնուին եւ իրա-
րու կը յաջորդեն կարգաւ՝ սկսելով ինն ընդար-
ձակ եւ խորունկ ջրամբարներէն, որոնք քարա-
ժայռին կողին վրայ անձրեւաջրերը կը հաւաքէին,
մինչեւ հնգանկիւնի մահարձանը՝ սրակամարձեւ
պատուհաններով, որ՝ գլեկին կենդանին վրայ՝
ամենաբարձր սարածագին գլուխը կանգնած է։
Ասիկէ կրնային յայն կամ թուրք պահակները հսկել
ամբողջ շրջակայքին վրայ։ Տեսարանը կը տարա-
ծուի քաղաքէն անդին՝ ամէն տեսակ պտուղներով
քաջաբեր Շէ-Տէր-Սուի հովտին մեծ մրգատառան-
ներուն եւ բանջարանոցներուն վրայ՝ մինչեւ դերբը
շրջապատող բարձր լեռները։

§ 26. Կարա-Հիսարիկն՝ Բոտրդ։ — Գայիս
29ին կիրակի օրը թողուցինք կարա-Հիսարը, որ
սառուցիկ մառախլի մէջ ծածկուած էր, Էնդէրէս
երթալու համար։ Կոր շինուած խճուղի մը կը կապէ
երկու քաղաքներս, եւ կ'անցնի Կէլիկ-Իրմակէն՝
ասոր եւ Շէ-Տէր-Սուի գետախառնուէրին մօտ։ Բայց
գետախառնուէրը մը կամուրջը առած տարած էր։
Ուստի բռնադատուեցանք բլուրներէ ու հեղեղ-
ներէ անցնելով գետն ի վար երթալ փնտռելու
համար կուրբա-Քեօփրիւ հին անցարանը (Պալի),
որմէ անցած էինք զալու առնէն, եւ որ քարա-
ժայռերու վրայ հաստատուած բլաւով՝ լաւագոյն
կերպով դիմացած էր ջրերուն բռնութեանց քան
օսմանեան ճարտարապետաց շինածը։ Հաւանօրէն
խորին հնութենէն ի վեր ասիկէ կ'անցնին գետը,
եւ կ'երեւայ թէ այս նեղակամարը կը յիշուի
սրբազրական բնագրի մը մէջ²։ Անոր հասնելու
համար բոլորեցանք Գուսման-Կայայի (Մշուշի քա-

րածայու) սարածագին շուրջը, որ կանաճեւ բարձր
լեռնադանդուած մըն է՝ կղզեացեալ կանգնած
գետոյն եզերքը¹։ Չափթափները մշակուած են
մինչեւ կէս բարձրութեամբ, եւ յոյն գիւղերուն՝
ինչպէս Լաւա կոչուածին, կամ թուրք գիւղերուն՝
ինչպէս Գաւա, տներն աստիճանաբար շարուած
են անհարթ դարին վրայ։ Աւելի վերը քարալեռը
կը լերկանայ եւ կ'աւարտի՝ սղոցի ատամներու նման
խոռած լեռնասայրով։

Կէլիկէն անդին շատ գետաբերանի շաւ-
իղ մը մէկուկէս ժամէն կը հասցնէ գագաթը
(1599 մետր) բլուրներու շղթայի մը, որոնց՝ արեւէն
այրած ու խանձած կողերը լերկ են ու ամուլ, բայց
որոնց գագաթը ծածկուած է մշակութեամբ։
Լեռնակատարէն մէկանց կը տեսնուի Աշկար-Օվայի
տափարակը, իւր գիւղերով՝ իբր բծեր, որ գէպ ի
արեւմուտք կը տարածուի հեռուն՝ աչաց տեսու-
թենէն կորսուելու չափ։ Հարաւարողման հորիզոնը
պարփակող լեռնաշղթայիս ամէն ճեղքուածքնե-
րէն՝ որոնք տակաւին ձիւնով ծածկուած են, կը
հոսին կ'իջնան զովաջուր վտակներ, որոնց ամէնքն
ալ գէպ ի կիրճ մը կը դիմեն՝ որ զանոնք գէպ ի
Գայլ գետ կը տանի, որ այս անհուն գետաւաղանիս
միակ ջրանցքն է։ Հոն վար իջանք շուտով՝ անցնե-
լով Գէշ-Քէշ գիւղէն, որ իւր թրքական անուան
հակառակ՝ յոյն ծուխ մըն է, եւ Գի-Քէշ ու
Աշկար գիւղերէն։ Մեր գիմացը՝ Էնդէրէ-Կէլիկ
էր հովտին մէկ անկիւնը՝ թանձրախիտ դալարու-
թեան մէջ։ Հոս կլիման շատ աւելի մեղմ է քան
կարա-Հիսարի մէջ. վառ գիւրդեր թափուած են
600 մետրէն պակաս է։ Լեռան ջրերով ոռոգուած
մրգատառններու մէջ ամէն կողմ՝ կը ծաղկէին
նռնենիներ, կեռասնիներ ու ծիրանիներ, եւ
յաղթ ընկուղիներ կը բանային իրենց թանձրա-
խիտ տերեւը։

Էնդէրէս² սիրուն փոքրիկ քաղաք մըն է ութ
հարիւր երգով, ուր կը բնակին Հայեր ու Թուրքեր։
Գալմաճան՝ որ կառավարութեան ներկայացուցիչն
է, պատիւ ըրաւ մեզի՝ հրաւիրելով տեղւոյն գլխա-
ւոր երեւելիներուն հետ ուտելու բրինձով լեցուած
ոշխար մը, իւր պարտիզին ծառերուն տակ երկն-
յած։ Բայց իւր բարեօրոյթութիւնը ցուցուց աւելի
օգտակար կերպով մ'ալ՝ նշանակելով մեզի իւր
կառավարած վիճակին (ֆալա) հնութիւնները։
Էնդէրէսի մէջ կարեւոր աւերակներու մօտաւորու-
թիւնն երեւան կու գայ անմիջապէս՝ երբ գերեզ-
մանոց մտնենք. ամէն կողմ կը տեսնուին ճարտա-
րապետական մնացորդներ, ծնօտի հատակոտորներ,

¹ Taylor կ'ըսէ «երկաթաքար» (ironstone)։

² Նիկիտուլայ Խե վայից վկայարանութիւնը (տես
վարը) կը յիշատակէ Գայլ գետի վրայ ձուլած կամուրջ
մը քաղաքէն վեց մղոն հեռու. «ἐκέλευσεν ὁ βασιλεὺς τὰ ὅσια
ἐν τῷ ποταμῷ τῷ λεγομένῳ Λύκω τῷ ὄντι ἀπὸ σιμηῖα
ἕξ τῆς πόλεως· ἐπὶ δὲ ἔστιν πρὸς τῇ γεφυρῶν βαθὺς.
(Համառօտ Հայ Յայտ., Կ.Պ. 1834, Բ. 34—35 ունի միայն
«Եւ ժողովեցին քնիշարս մարմնոց նոցա եւ ընկեցին ի Գայլ
գետն, որ էր վեց մղոնա հեռու ի քաղաքէն»։ Շատց վեր-
ջին խօսքին թէ կամրջին մօտ խորունկ պոսոյսը մը կայ)։
Գայլ գետի եւ Նիկիտուլայի մէջ եղած հեռաւորութիւնը
վեց մղոնէ աւելի է. բայց սրբազրին տաւած վերջին տեղե-
կութիւնն իրականութեան հետ սքանչելապէս կը հա-
մաձայնի։

¹ Taylor (անդ, էջ 297) ելած է ասոր գագաթը,
եւ գագաթան վրայ տառնաճող մը գտած՝ ուր երբեմն
բրիտանեայ ճգնաւոր մը բնակած էր, եւ ժայռին մէջ փո-
րած են տեսակ մ'ընդունարաններ։ Ասի ուստատեղի
էր թէ Յունաց եւ թէ Արքը-բաշներու համար։

² Շատ անգամ անունս աղաւաղուած է Adras
(Տավրենթի բով), Andras, Andrias, Andresse, հմտ.
Ռիտտեր, անդ, էջ 193, 211 եւն։ — Տեղական արտաբե-
րութիւնն է Endères. — Կլիւէ (Աս. ՏՊ. Բ. 794) կ'ըսէ
թէ Թուրքերը քաղաքս Սո-Շէր (Sou-Cheiri) կ'անուա-
նեն։ Ինչքան տեղւոյն օսմանեան պաշտօնէութեանց լեռնէն
շտեղներ երբեք պսպիսի անուանակոչութիւն մը։

քանդակուած մեծ վիմարարեր, ճերմակ, գորշ ու կարմիր մարմորի կտորներ, որոնք այս հանգստա-
րանիս շինարարն (շինուածանիւ թերու մթերանոցի)
մ'երեւոյթ կու տան: Հոս գտանք «մուսայից ծա-
ռայի եւ հռետորի» մը չափական տապանադիրը,
որուն շերի մը կանգնած էին իւր հայրենի Նիկո-
պոլիս քաղաքին մէջ (արձ. Թ. 363):

Հռոմէական քաղաքը շինուած էր Էնդէրէսէ
իբր մէկ մղոն հեռու՝ դէպ ի հարաւ-արեւելք:
Ճամբան կ'երթայ լեռանց ստորոտէն լաւ մշակուած
արտերու միջէն, երբեմն երբեմն անցնելով դարափ-
նեայ հեղեղատի մ'անկողնէն: Գայլ գետոյ այս
օժանդակներուն ամէնէն կարեւորն է Սարուջա-
իւրմակ, որուն ափն ի վեր կ'երթայ դէպ ի Զարա եւ
Սեբաստիա տանող արդի խճուղին. մինչդեռ հռո-
մէական ուղին կ'օգտուէր ուրիշ անցքէ մը՝ որ
աւելի դէպ ի արեւելք է (տես վարը): Հովտին
մուտքը կը պաշտպանէր երբեմն բերդ մը, որուն
քանի մը որմամասերը կանգուն կը կենան բլրոյ մը
վրայ: Ասիկ վերջը կ'անցնինք Բոյ-լը՝ շէնէն. եւ
քիչ մ'ետքը կը հասնինք Բուրք (Purkh) երկու
հարիւր տնով հայ դիւղը, որ հին Նիկոպոլսոյ
տեղը կը բռնէ¹:

Պոմպէոս Նիկոպոլիս (Յաղթութեան քաղաք)
անուանած էր նոր քաղաքը՝ զոր հիմնեց Միհրդա-
տայ դէմ տարած վճռական յաղթութենէն ետքը²,
հոն բնակեցնելով անտարակոյս բնակչութիւն մը՝
որ խառնուրդ էր իւր բանակին վաստակաւոր
հնօրեայ զինուորներէ եւ շրջակայ գիւղացիներէ:
Աւելի յաջողագոյն տեղ մը գտնելը գոռաւորն բան
մ'եղած կ'ըլլար: Անտառապատ յաղթ լեռնազան-
գուածի մը կռթնած, որ վճիտ վտակներու ան-
սպառ ակնաղբիւր մըն է, նստած էր նոր քաղաքը
հանդիպագօտւոյ մը սկիզբը՝ անոր լայն լեռնոտից
վրայ, որոնք մեղմով դէպ ի դաշտ կը հակին:
Ասոնց ստորոտը տարածուող հովիտը մէկ միջոնէ
աւելի լայնութիւն ունի եւ առատօրէն կ'ար-
տաղէր հողի ամէն բերքերը: Արեւմտքէն ու հիւ-
սիսէն կը սահմանուի լեռներով՝ որ արօտներով
ծածկուած են, հիւսիսակողմէն պատուելով Գայլ
գետոյ բարձունքներէն՝ որոնք աչաց բերկրանք կը
պատճառեն բազմազոյն երփներագնբուր հրանշէլի
ներդաշնակութեամբ. բայց դէպ ի արեւելք կը
տարածուի անդգալաբար բարձրանալով եւ կ'եր-
թայ խառնուելու սպառելու Սու-Շէհրի բլրոց
հետ: Աւելի անդին հորիզոնին վրայ կը նշմարուին
սպիտակափառ ժանեճեւերն այն լեռնաշղթային,
որուն ստորոտը կը թանայ Եփրատ գետը, եւ որ

երբեմն հռոմէական պետութեան սահմանագիծը
կը ցուցնէր:

Այս զմայլելի դրիւք քաղաքն արագաբար
բարգաւաճեցաւ: Արդէն Ստրաբոնի ժամանակ բաւ-
ական թուով բնակիչ ունէր³: Թէպէտ եւ կրած
ըլլալու էր Փառնակոյ պատերազմին ժամանակ, որ
իւր պարիսպներուն տակ կատարեալպէս ջանջախեց
Գոմիտիոս Կալվինոսը⁴: Քաղաքս 36ին Ն. Բ. Ան-
տոնինեայ կողմանէ Պողեմոնի տրուեցաւ. եւ 54էն
Յ. Բ. սկսեալ կը կառավարուէր Քաղկեաց Արիստո-
բուլոսէ, որուն միագլխաւ մէկ դրամը Բուրքի մէջ
կրցանք գնել⁵. եւ վերջնականապէս հռոմէական
պետութեան հետ միացուեցաւ՝ կ'երեւայ Պողեմո-
նական Պոնտոսի հետ՝ 64ին Յ. Բ. Ներոնի կող-
մանէ⁶: Մայրաքաղաք եղաւ Փոքրուն Հայոց՝ Մե-
հենակալ քաղաք մըն էր, կենդրոն Ինքնակալաց
պաշտաման, եւ նիստ գաւառական Աշխարհա-
ժողովին՝ որ կ'ընտրէր «Հայապետ» մը (արձ. Թ.
358): Բայց ի դաշնաւորական բազնէն Ազոս-
տեանց, կանգնած էր՝ ինչպէս արդէն իւր սկզբնաւ-
որութիւնը կը պահանջէր, մեհեններ՝ Չեւսի
Յաղթակրի (Նիկեփորի) եւ Յաղթութեան⁷: Կ'ե-
րեւայ թէ զարդարուեցաւ քաղաքս Արքիանոսէ,
որ հոս այցելեց 124ին Յ. Բ.⁸: Եւ իւր կարեւորու-
թիւնն աճեցաւ հետզհետէ՝ որչափ զարգացաւ
պետական ճամբաներու ցանցը: Ճանապարհակիցք
կրած էր ամէն ռազմական ուղիներուն, որոնք այս
աշխարհաբաժինը կ'ափսէին⁹: Եթէ Կոմանայէ,
Պողեմոնիումէ, Նեոկեսարիայէ եւ նոյն իսկ Սե-
բաստիայէ կ'ուզուէր դէպ ի Բարձր Հայք երթալ,
պէտք էր Նիկոպոլսէ անցնիլ: Մեքիտենէի եւ
Սատաղայի բնավայրերը Կեսարաց ատեն սահ-
մանապահներ եղան, հռոմէական բանակաց յենա-
կեաները: Նիկոպոլիս մնաց յառաջապահ պահակ
մը հեղինակական քաղաքակրթութեան՝ պետու-
թեան արեւելեան սահմաններուն վրայ. եւ նշա-
նակալից կէտ մըն է որ հոս գտնուած է յոյն բա-
նաստեղծի մը եւ հռետորի մը չափական տապանա-
գիրը (արձ. Թ. 363): Բայց ժողովրդեան դասա-

¹ Ստրաբոն, անդ, vñv συμμέγει καὶ οἰκεῖται καλῶς
(ցայժմ կը կենայ եւ քաջաբնակ է):

² Bellum Alexandr. 36-40: Ռազմագիտական
մանրամասնութեանց համար Հմմտ. Munroի տուած լու-
սարանութիւնը, Roads, p. 726: Սակայն շէնք կարծեր թէ
երաւուրը ունենայ առաջին Նիկոպոլիսը յիսկի-Շէհր
դնելու: Բնադրին այն խօսքը՝ թէ «Nicompolis, oppidum posi-
tum plano ipsum loco» կը յարմարի Բուրքի, բայց ոչ
Էսկիշէհրի:

³ Հմմտ. Revue numismatique de Paris, 1900, p. 484.

⁴ Imhof-Blumer, Kleinas. Münzen, I, p. 3, ապա-
ցուցած է թէ Նիկոպոլսոյ թուականութիւնը կը սկսի
64 Յ. Բ. տարւոյ աշնան, ինչպէս նաեւ Տրապիզոնի, Կերա-
սոնի եւ Նեոկեսարիոյ թուականութիւնը: — Սակայն Փոքր-
Հայք թերեւս պետութեան հետ միացուեցան միայն յե-
տոյ՝ Աեսպասիանու ձեռք: Միացման պարագայից կրկին
պիտի վերագառնանք այս «Ուսուցեալութեանց» Ներա-
ժուութեան մէջ:

⁵ Բաբելոն եւ Ռայնիս, անդ, Ա, էջ 98:

⁶ Dürr, Reisen des Kaisers Hadrian, p. 53. Հմմտ.
արձ. Թ. 361:

⁷ Հմմտ. Munroի դիտողութիւնը՝ Roads, p. 725:

⁸ Տեղն արդէն 1840ին որոշած էր Բորէ (Boré,
Corresp. et Mém. d'un voyageur en Orient, I, 366 էւն),
շնորհիւ Թ. 361 արձանագրութեան: Բայց որովհետեւ հին
քաղաքին յոյն ազգաբնակչութեան անհետանալէն ետքը
Կոլոնիոյ մետրոպոլիսն առած է նաեւ Նիկոպոլսոյ արքե-
պիսկոպոսի տիտղոսը, զոր ցայսօր ալ կը կրէ (Կիւնէ, անդ,
Ա, 780), այնպէս հեղինակներ տակաւին կը շարունակեն
Կարաշիւսարի մէջ դնել հռոմէական քաղաքը: Սխալման
պատճառը նկատած էր արդէն Ռամսէյ՝ Պոմ. Բլն., էջ 57:
— [Բնագիր էջ 305 դրուած է պատկեր մը՝ «Նիկոպոլսոյ
արդի քաղաքաշէն», այր եւ կին՝ տեղական տարազով:]

⁹ Ստրաբոն, ԺԲ, 3, § 28, էջ 555 C:

կարգն ապահովապէս միշտ շարունակեց խօսիլ իւր բնիկ հայերէն լեզուն¹:

Քրիստոնէութիւնը կանուխէն մտաւ 'Նիկոպոլիս' ինչպէս նաեւ Հայաստանի մնայեալ մասին մէջ², եւ Կոստանդիանոսէ ետքը հոս եկեղեցիները լքուած մեհնից տեղը բռնեցին: Հարուստ քաղաքացւոյ մը դաւակը՝ որ յետոյ հռչակաւոր սուրբ մ'եղաւ՝ Յովհ. Լուսինեաց (ծ. Միսչաճէշ) յորջորջանօք, վաճառելով իւր ստացուածքը, իբր 472 շինեց եկեղեցի մը՝ նուիրեալ Աստուածածնի³:

Բայց քիչ մ'ետքը սարսափելի աղէտք մը հասաւ քաղաքին վրայ: Ջարհուրելի երկրաշարժ մը 499 տարին աւերեց ամբողջ Հայաստանն ու Պոնտոս՝ Արշամաշատէ մինչեւ Նեոկեսարիա. եւ 'Նիկոպոլիս' լիովին կործանեցաւ: Կէս գիշերին քաղաքը շրջապատող ամբողջ պարիսպը փլաւ յանկարծ, եւ ինչ որ կար այս շրջապատին մէջ հիմն ի վեր տապալեցաւ, եւ բնակիչները թաղուեցան փլատակներու ներքեւ խառնիխառն՝ իրենց անասնոց հետ միասին: Միայն աղատողներն եղած են՝ կ'ըսուի՝ եպիսկոպոսն ու երկու սինդեղոսներն՝ որոնք եկեղեցւոյ կողակին մէջ կը ննջէին խորանին ետեւը⁴:

Այս շարաշուք աղէտքն անդարմանելի եղաւ: Թէպէտ եւ Յուստինիանոս վերականգնեց քաղաքին պարիսպները, եւ շինեց հոն խեղճ վկայից առուամբ վանք մ'ալ⁵, բայց երբեք չգտաւ այնուհետեւ քաղաքն իւր առաջին պայծառութիւնը: Հերակղի օրով նորէն մնաս կրեց խորրովու արշաւանքն՝ որ քաղաքն ալ առաւ⁶: Թէպէտ եւ Բիւզանդացւոյ ժամանակ մնաց՝ գոնէ տիտղոսաւոր՝ արքեպիսկոպոսանիստ աթոռ մը⁷, բայց դուրնաքեայ քաղաք մ'եղած էր՝ երկար ժամանակէ վեր իւր մայրաքաղաքութեան աստիճանը կորսնցուցած, եւ որ ցանցաւ կը յիշատակուի. սակայն միշտ մնացած էր բերդաքաղաք մը՝ որ կը յիշուի տա-

կաւին պատահաբար ԺԱ դարու պատերազմաց ժամանակ¹:

Կարեւոր էր 'Նիկոպոլիս' պատմութեան այս պէսպէս շրջաններն որոշել, որպէս զի աւելի ապահովութեամբ կարելի ըլլայ դատել իւր տակաւին տեսանելի մնայորդայ ժամանակներու մասին: Հռոմէական շրջանի ամէն յիշատակարանները հաւանորէն կործանած են 499ի երկրաշարժէն. եւ Բիւզանդական քաղաքը վերաշինուած ըլլալու է՝ ըստ սովորութեան՝ նախնիութային փլատակներուն վրայ: Ասի ալ իւր կարգին կործանած փլած է. եւ այս խառնակոյտ աւերակաց ներքեւ հին խաւը հաւանորէն շատ խորունկ թաղուած է: Գիւղացի մը, որ մեզի յունական արուեստի պնծէ լապտեր մը ծակեց², ըսաւ թէ նոյնը գտնելու համար փորած էր "մինչեւ երեք մարդահասակ" խորութեամբ: Այսպէս նաեւ Բուրգի տուած արձանագրութեանց կէսն ալ Ե դարէն անագանադոյն է:

Յուստինիանոս քաղաքը վերին դարաւաժը գրաւած կ'երեւայ, ուր է նաեւ արդի գիւղը: Իւր շրջապարիսպը չորեքկուսի ձեւ մ'ունէր: Այսօր ալ կատարելապէս կրնանք հետեւիլ արեւելեան պատին՝ քանի մը հարկւր մետր երկայնութեամբ, ուղղման ջրուղւոյ մ'երկայնքը, որուն կողափնուն հաստատութեան համար մասամբ գործածուած են անոր նիւթերը: Աճապարանօք կատարուած շինուածք մըն էր, որուն համար գործածած էին ամէն տեսակ մնացորդներ, իրարու զօդուած թանձր կրաղիւսով մը. պատի այս ներքին կորիզը տեղ տեղ գրուազուած է միշտ չորեքկուսի քարերէ շինուած արտաքին երեսով մը: Հիւսիս-արեւելեան անկիւնը կը նկատենք չորեքկուսի հզօր աշտարակի մը կործանած փլած զանգուածը. սեպաբերձ ուժը զինքը պատող փոսի պարկէնէն տակաւին իբր տասը մետր բարձրութեամբ կը կանգնի: Պարիսպը կ'երկարի դէպ ի հիւսիսակողմը, այսինքն՝ այն կողմն, ուր գետինը կը խոնարհի դէպ ի դաշտը. եւ նոյնն այսօր կը ծառայէ պարտէզներու հողը վեր բռնելու: Նոյնպէս դէպ ի արեւմուտք կրնանք հետեւիլ պարսպին ամբողջ գծին, ուր՝ հողի երեսին հարթ հաւասար եղած է: Այս պարիսպն շատ աւելի լաւ պահուած էր, երբ Տէյլըր 1866ին Բուրգէ անցաւ³:

¹ Խեղճ վկայից վկայարանութեան մէջ (տես վարը) կը տեսնուի թէ վկայիցս մին չուզելով որ իւր ըսածը հռոմէացի պաշտօնակարները հասկնան՝ խօսեցաւ հայերէն լեզուով (տի. 'Αρμενική φωνή', տես ԳԼ. III, § 17):

² Ս. Բարսեղ, Թուղթ ՄԻՍ (Migne, PG, XXXII, սին 896) 'Նիկոպոլիս' քահանաները կը կոչէ "որդիս խոստովանողաց եւ մարտիրոսաց", եւ Թուղթ ՄԼԷ (սին 834) իրենց եկեղեցին մայր կ'ընէ Կողոնիայի եկեղեցւոյն: 'Նիկոպոլիս' խեղճ վկայից՝ որոնք Լիկինիանոս աստեղ վկայեցին, վկայարանութիւնը (վարք Սրբոց՝ Բուլ., Յուլիս, Գ, էջ 37 եւն) չ'երեւար թէ բոլորովին զուցախառն ըլլայ. տեղադրական թանկագին անգեղութիւններ կու տայ:

³ Վարք Յովհաննու Լուսինեցի՝ հեղինակութեամբ Կիրիլ Սիւրիթոպոլսեցւոյ Act. SS., Մայիս, Գ, էջ 16 եւն:

⁴ Այս դէպքին մանրապատմութիւնը պատմութիւնը պահուած կը գտնենք Յեսուայ Սինակեցի ասորի ժամանակագրութեան մէջ, ԳԼ. 14: Հմմտ. "Bull. Acad. de Belgique", 1905, p. 557 ff.

⁵ Պրոկոպ., Վասն Շին., Գ, 4, էջ 253 եւն:

⁶ Սեբեոս, Պատմ. ի Հերակղ., գլ. Թրգմ. Maclerի (Պարիս 1904), էջ 62 (= հայ ընդգիր, սպ. Պետր., 1879, էջ 77): Հմմտ. "Վարք" Եւսիքի, ԳԼ. Ե (Act. SS., Ապրիլ, Ա, էջ 4Գ):

⁷ Տես վերը:

¹ Կեդրենոս, էջ 623, 16 (հրա. Բոն): Հմմտ. Կոստ. Ծիրանածին, Վասն Վարչ. Պետ., էջ 226, 17:

² Այսօր Cinquentaire թանգարանին մէջ (կահագիր՝ Թ. A 959):

³ Taylor, Tour in Armenia, Kurdistan etc. (Journ. roy. geogr. soc. XXXVIII, 1868, p. 298 ff.). Աւերդ պիտի լըլլայ յառաջ բերել հոս իւր նկարագրութիւնը, որ շատ ճիշդ է՝ բայց քիչ ծանօթ: Պարիսպները կը շրջապատեն, կ'ընէ, քառանկիւնի միջոց մը, որոնց իւրաքանչիւր կողմը 1100 ոտք երկայն է. եւ զիւսուր կէտերուն առջեւ կանգնած են չորեքկուսի մարտկոցներ՝ իւրաքանչիւր անկիւնը, եւ երեք կողմերուն մէջ բացուած են երկու երկու դռներ՝ 70 ոտք հեռաւորութեամբ: Ուղղակիանին համեմատ՝ հիմերը չորեքկուսի մեծապղծ վիմաբարեւով են՝ անտաշ քարէ. իսկ վրայի շինուածքը աւելի փոքր անկանոն քարէ-լուծ է՝ որոնք կրի ու խճի խառնուրդի մը մէջ շաղախուն թաղուած են. ներսի երեսը՝ համեմատաբար աւելի կոշտ, իսկ դրսի երեսը՝ գրուազուած է հարթ ուղղկուած քարերով: Գոնանցքները՝ որ այսօր գժեպախաբար աւերած

Իւր նկարագրում ենէն՝ ինչպէս նաեւ բուն տեղեւորութենէն՝ կը հետեւի թէ պարիսպը կողմնաւոր էր չորս պատերէ, որոնք զիրար ուղիղ անկեամբ կը կտրէին. եւ այս իւրաքանչիւր անկիւնն ամրացուած էր քառակուսի մարտկոցով մը: Ասի ապագական շինողութեան ոճ մըն է՝ զոր Յուստինիանու ճարտարապետները շատ յաճախ գործադրած են իւր պետութեան ամբողջ տարածութեան մէջ¹:

Վկայաբանական աւանդութեան մը համեմատ՝ հիւսիսակողման աշտարակներէն մին բանտ եղած է Նիկիպոլսոյ խեղճից²: Եթէ ճիշդ է այս մանրամասնութիւնը, պէտք է որ նախնական քաղաքին աշտարակներէն մին ըլլար, որ հալածանքի ժամանակ տակաւին կանգուն էր: Յետոյ միջին դարու բարեպաշտութիւնը շարունակած ըլլալու է պատուել այն տեղն ուր կանգնած էր աշտարակը. եւ նոյն իսկ տեղւոյն Բուրգ անունն ծագած կ'եւրեւայ Սօրոցէ (բուրգն, աշտարակ)³:

Հռոմէական քաղաքին մակերեսովն ապահովակէս շատ աւելի ընդարձակ էր քան Յուստինիանու բերդին երեսը: Հաւանօրէն կը տարածուէր դէպ ի արեւելք մինչեւ այն խորունկ հեղեղաւոր, ուր կը հոսի օւղի մը՝ որ դրացի լեռան մէկ կրճէն կ'ելլէ: Որեւէ տարակից չկայ թէ դէպ ի

են, շինուած էին նախնաբար չորեքկուսի սիւներով, բազկանաւով միակուսի ողորկուած պարփութեայ քարերու երէք կտորներէ, իւրաքանչիւրը 6 ոտք երկայն, եւ 2½ ոտք լայն եւ նոյնչափ թանձր, եւ կը հանդէսէին հիման մը վրայ՝ որ — պարսպին հիման պէս — կազմուած էր կարծր աւազաքարէ՝ 2 ոտք 8 մասնաչափ մեծութեամբ չորեքկուսի կտորներէ: Հիւսիսակողմը մնացորդներ կան պարկէն-փոսի մը, բայց միւս կողմը չկրցայ դանել հետք մ'այսպիսի պաշտպանողական միջոցի մը:

1 Diehl, l'Afrique byzantine, 1896, p. 185 ff. Համեմատելու է մասնաւորապէս Լէնիսայի բերդը, անդէջ 206 եւն:

2 Վարը Սորոց (Բուր.), Յուլիս, Գ, էջ 36 եւն. ԳԼ Բ, § 7 εις τὸν πύργον τῆς πόλεως τῆς βλεπούσης κατὰ βορρᾶν ἐνθα καὶ πηγὴ ὑπεκτρέχει ὅσους αἰῶνες τῆς πόλεως τῆς πόλεως (համառօտ հայ Յայտմ. Բ, 11 կ'ըսէ միայն «զուրբան արգելին յաշտարակ պարսպին», առանց որիք մանրամասնութեան՝ յտնիտակէս աղբերն, որ քաղաքի դռնէն դուրս կը հոսէր): Այս հին ամրութիւնները կը յիշատակէ նաեւ Ս. Բարսեղ (Թուղթ ՄԼԶ, սիւն 890, Migne), գրելով թէ Ուղղափառներն արտաքսուեցան քաղաքէն՝ պարսպէն դուրս (ἔξω τοῦ τεύχους):

3 Ինչպէս ենթադրած է Munro, Roads, p. 726. — Ընդհանրապէս Բորէ (Boré, Corresp. etc., Paris 1840, I, p. 368) բնակիչներէն լսած է թէ իրենց գիւղին անունն ըլլայ բուն *Purk* (Բէրք = 10.000) եւ թէ ասի հոս նահատակուած մարտիրոսաց թուէն յառաջ եկած ըլլայ: Աւելի երեւայ թէ շատ տարածած յիշատակ մըն է ճշմարիտ ստուգաբանութեան — Վաւերքնէն թէ իրենց քաղաքը Բուրգ անունէն զատ ուրիշ անուն մ'ալ ունի, անուն մը՝ զոր տարին անգամ մը կը յիշատակեն մարտիրոսաց ածին օրը, եւ որ կը համապատասխանէր Նիկիտիմա (°) անունին: — [Այս պէտքէն օգտուած թիւերը ու կարծիք յառաջ եկած են Բուրգ անունի գիւղական հնչումէն կամ գիւղացի այնպէս լսելէն, որով *Purk*, *Purk* եւն: իսկ Բորէի առած կամ լսած մեկնութիւնը պարզապէս արգելիք է շփոթութեան Բուրգ եւ Բէրք բառերուն: — Ծ. Թ.]

հիւսիս հին քաղաքը բիւզանդեան պարսպէն՝ որ արդի դիւղէն միայն իբր 400 մետր հեռու է, աւելի անդին կ'անցնէր, եւ անշուշտ շատ աւելի անդին ալ կ'իջնար դէպ ի դաշտ: Գարսաստանաձեւ դէպ ի վար խոնարհող արտերը՝ լի են ցանուցիյր սփռուած խեցեղինաց բեկորներով, աղիւսներու եւ մարմարներու կտորներով, եւ շատ անգամ ցուցուցին մեղի կրաքարային վիմաքարեր՝ որոնք մեծայարգար շինուածքներէ են, եւ որոնք նորեքս հողէն հանուած էին: Սակայն իրական արժէք ունեցող քիչ հատակաքարեր գտանք Բուրգի մէջ. կարեւորական շքեղ խոյակ մը՝ որ դիւղացւոյ մը տան մօտ դրուած էր. գորշ մարմարէ ակօսաձեւ մասնէքուած սիւն էր, եւ ծնօտի քանի մը հատակաքարեր՝ գերեզմանոցին մէջ. ասոր վրայ իշխող բլրոյն վրայ՝ գերեզմանակոթող մը՝ խորշի մը մէջ երիտասարդ կնոջ մը կիսարձանով, որ շատ ծայրաստուած է, եւ վարը՝ զարդարուն շրջանակ մը, որ նկարէն արձանագրութիւն մը պարունակելու էր¹: Գիւղին հիւսիս-արեւմտեան կողմը՝ Ս. Յովհաննու Լուսկեցի նուիրուած խեղճ մատուան մը մէջ՝ խորանի վրայ դրուած են քրիստոնէական քանի մը հին հատակաքարեր՝ խաչանիշ քարեր, աղաւնոյ բեկոր մը եւն: Մինչեւ այս օրս Նիկիպոլսոյ մէջ հաւաքուած արձանագրութեանց թիւը հազիւ երկուստասնեակ մըն է (Թ. 358 եւն). բայց այս նիստը քիչ անգամ այցելած են հնախօսները, եւ պեղումները կարեւոր արգիւններն արտաւ կը խոստանան: Պեղմանը երեւան պիտի հանեն այն դերը՝ որ խաղացած է այս հեղինակական քաղաքը դիւղական ապագանակութեան եւ նախարարական ազատութեան մէջ, որոնք միայն առանձինն կը բնակէին Հայաստանն՝ այն վայրկեանին, երբ Հռոմայեցիք զրաւեցին այս մասը:

§ 27. Բոորցի շրջակայքը: — Նիկիպոլսոյ աւերակները, ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ, շրջակայ դիւղացւոյ համար օրհնեալ քարահատք մ'եղած են, ուսկից կը հանեն լիովին կոփուած քարեր: Շրջակայ դիւղերու մէջ ջրուած կը գտնենք ճարտարապետական հատակաքարեր եւ քանդակուած կամ քառակուսի կոփուած վիմաքարեր, որոնք յայտնապէս անհետացած քաղաքէն են: Աշկար-Օվայի մէջ ձեռնարկուած յօրինուածական հետազոտութիւն մ'անտարակից պիտի վարձատրէ ձեռնարկողին աշխատութիւնը²: Մենք դաշտին միայն

1 Այս կոթողը մասնաւոր ըրած է նաեւ Munro (p. 726) եւ նոյն իսկ արդէն Taylor (p. 290), որ տեսած էր ուրիշ արձաններ ալ՝ զորոնք բնիկները խորտակած էին:

2 Սակաւաթիւ անուններ միայն գիտենք այն հին տեղերուն՝ որոնք Նիկիպոլսոյ շրջակայքն էին: Ս. Բարսեղ՝ Թուղթ ՂԹ՝ կը յիշէ Դիդաս, ἄγρον τοῦ θεοφιλεστάτου Μελετίου (Գեորգիոս՝ գիւղ աստուածաւոր Մեղեթեայ): Ասիկայ Երեւոյ Պաղտմայ՝ Ե, 6, § 20 յիշած Դոճաս (Գեորգիոս) տեղն ըլլայ (համա. նման անունները՝ վերը, Բ, § 7, էջ 163, ծն. 2): — Ուխտանէս (ի գիրս Brosset, Deux historiens arméniens, St. Pétersb. 1870, p. 279) կը յիշէ Զուտարիմ կամ Ղուտարիմ դիւղը Նիկիպոլսոյ քով Գալլ դեղանի վրայ: (Հայ բնակիչը՝ Ուխտ. Բ, ա, տպ. Իջմ. 1871, էջ 5 այսպէս է՝ «Էկեալ առ նա յաշտարհէն Հռոմոս» ի գաւառէն Կոյանէայ, բնակութեամբ ի գեղջէն՝ որ

մաս մը կրցանք չըլլի, եւ արդէն բաղմամբիւ հետաքրքրական գիւտեր ըրինք: Բուրգի հիւսիսակողման դաշտին մէջ Մուշենիզ (Mousheniz) գիւղէն հայ եկեղեցին քրիստոնէական արձանագրութիւն մ'ունի (թ. 370): Դէպ ի աւելի արեւելք՝ Կիրտանուշ (Kirtanoutz) գիւղին՝ զոր Տուրնըֆոր Curtanos կ'անուանէ¹, գերեզմանոցը բաղմամբիւ հին կտորներ կը պարունակէ: Դորշ մարմնիւ խաւարին մը, սեւ երակներով մարմնիւ սին մը, կոփածոյ վիմաքարեր: Հոս խճիթի մը դրան առջեւ օրինակեցինք կարեւոր բնադիր մը, փորագրուած ի պատիւ «Հայապետի» մը՝ սպիտակ մարմնիւ պատուանդանի մը վրայ, որ հիմայ փոխուած եղած է հատիկներ լեպուռ ասնդ մը (արձ. թ. 358): Իբր կէս մըն դէպ ի հարաւ-արեւելք Արգաւուշ (Argawouz)² գիւղին՝ որ բուրններու ստորոտը շինուած է, մէկ գիւղացին ցուցուց մեզի կորնթական խոյակի մը բեկորը, մեծ կոթող մը՝ որ 224 Յ. Ք. տարիէն ձօնի մը վերջին մասը կը կրէ (թ. 362): Եւ բիւզանդական խոյակ մը՝ զարդարուած գեղեցիկ սալաբլթագորգերով եւ զարդարուն խաչով մը: ասոր թակաղակի (abaque) կողին երկայնութիւնն էր 70 cm: Մեղի ըսին թէ այս գեղեցիկ հասակոտորը Բուրգէ շէր բերուած, այլ Աշխարէ: Բայց հաւանօրէն հոն տարուած էր Նիկոպոլիսէ այն ժամանակ, երբ այն Թուրք աւանը գեւ կը ծաղկէր (տես վարը): Աւելի հեռուն՝ դաշտին մէջ կղզեկացեալ կեցած մահմուտական գերեզմանոցի մը մէջ՝ նկատեցինք ստուար քար մը իբր մէկ մետր կողով: Երբ մօտեցանք՝ տեսնք որ ձեւնախորհիկ մըն էր երեքպատիկ դիսազարդով եւ մէջտեղը վարդազարդով մը, որ որեւէ շինուածքի մը ձեւընէն է:

Բայց տեղ մը՝ որ թէ իւր անուամբ եւ թէ իւր դրիւք աւելի ուշագրութիւն կը գրաւէ, Իսկի-Շէնէ գիւղն է, Բուրգէ իբր քսան վայրկեան դէպ ի արեւելք: Ապառաժուտ լեռնասայրի մը ծայրը կանգնած է, որ գրեթէ ամբողջովին շրջապատուած է խորունկ իբր երեսուն մետր լայն՝ խորխորատով մը, եւ դիւրամտալիւ չէ՝ բայց միայն հարաւ-արեւելեան կողմէն: Այս բարձունքէն կ'իջնենք ամբողջ շրջակայ դաշտին վրայ: Անտարակայս միջին գոտին, երբ երկրին անապահովութիւնը վտանգի բաւական ենթակայ Նիկոպոլիս մէջ բնակիլը վտանգաւոր կ'ընէր, անոր բնակիչներն այս բնական ամրոցը կ'ապաստանէին: Ասոր գագաթին վրայ տակաւին կը տեսնուի ժայռին մէջ փորուած կլոր ջրամբար մը, եւ բլրոյն կողին վրայ՝ եկեղեցւոյ մ'աւերակները, որոնց մէջ կային բիւզանդական լաւ պահուած խոյակ մը եւ քանի մը բարձրաքանդակ խաչանիշ քարեր: Այս միջինդարեան հաստատութենէն առած ըլլալու է հաւանօրէն իւր «Հին Քաղաք» անունը Իսկի-Շէնի խեղճ գիւղակը: Չենք համարձակիր ենթադրել թէ այս անունը հին աւանդութիւն մը յիշեցնէ. սակայն դետ-

կոն Զառաբէնայ, մերձ ի Նիկոպոլիս, եւ են երկրեան յեզր Գալլ Գեթոյն³:

¹ Tournefort, Voyages, ed. 1718, p. 170. [= Կ'եւրեւայ արդի «Իմամնոյն»: Ինժեճեան կը գրէ «Քրդանոյն»:]

² [Կ'երեւայ թէ նորոց «Աղբաւ խոյ գրած գիւղն ըլլայ»]

նոյն հանգամանքները հաւանական կ'ընեն թէ հոս էր՝ ուր ապաստանեցաւ Միհրդատ իր վերջին մեծ պարտութենէն յառաջ, երբ՝ ինչպէս կ'ըսէ Ապպիանոս «գրաւեց դաճաւիժուտ տեղ մը, ուր կարելի չէր ելլել՝ բայց միայն մէկ կողմէն»⁴: — Գիւղէն քանի մը վայրկեան հեռու գերեզմանոցը քանի մը հոսմեական քարեր ունի՝ իբր գերեզմանաքար գործածուած, որոնց մին տապանագիր մը կը կրէ (արձ. թ. 365): Այս ամէնը տակաւին հին Նիկոպոլիսի աւերածներէն է:

Իսկի-շէնի քանեւհինգ վայրկեան դէպ ի հարաւ-արեւելք կը գտնուի Զէվիլի⁵: Ասոր մօտ ուղղահայեաց քարաժայռի մը վրայ քանդակուած երկու խաչեր կը ցուցնեն քրիստոնէական դաժբաններու տեղը: Զէվիլիէ իջանք դարափնեայ հովիտ մը, ուսկից կը հասի Ակ-Իրմակ՝ որ նաեւ Ուլու-Իրմակ կը կոչուի: Ասի կարեւոր գետ մըն է՝ որուն վրայ ձգուած է փայտէ կամուրջ մը գիւղէն վար: Այլ ափին երկայնքէն սայլերու համար ալ անցանելի ճամբայ մը՝ որ կը շարունակուի տեղ տեղ ապառաժին արտակարհաւ ծայրերը կտրելով, մէկ ժամէն կը հասցնէ Աշխար (բուն Աշխար՝ Ak-shar կամ Աշխար-Գաթ⁶), ուր լեռները իրարմէ հեռանալով՝ թոյլ կու տան քանի մ'արտեր մշակելու: Տէլլը 1866ին հոս օրինակեց Արիւստոս կոչսեր մէկ մզնոթաբար, որ՝ ինչպէս աւանդութիւնը կ'ըսէ, գտնուած էր գետոյն անկողնոյն մէջ (արձ. թ. 473): Ասի կարմիր աւազաքարէ սին մըն է՝ որ այսօր ալ իբր անկիւնաբար տակաւին կանգնած է տան մ'անկիւնը (Գոկ): Քարը կը նշանակէր եթթերորդ հազարաքայլը Նիկոպոլիսէ սկսեալ (Civitas Nicopolitanorum M. P. VII), նոյն քաղաքը Զարայի եւ Սեբաստիոյ հետ կապող ճամբուն վրայ⁷: Դէպի Ինդէ-րէս իջնող տաճկական խճուղին ուրիշ հոյտէ մը կ'անցնի (տես վերը՝ Բ. § 26): Իսկ հոսմեական ուղին՝ որ Անտոնինեայ⁸ Ուղեգրութեան մէջ յիշուած է, եւ նշանակուած՝ Պեւտիդեբեան Տախտակին վրայ, տակաւին հետազօտուած չէ: Միջին դարու մէջ միշտ ասի էր սովորական բանէն ճամբան՝ Սեբաստիայէն Երզնկայ ու Պարսկաստան երթալու համար⁹. Եւ նոյն իսկ մեր օրերը կարաւան-

¹ Ապպիանոս, Միհրդատ, 99 χωρίον κατέλαβεν περικυρηνον οὐ μίαν εἰς αὐτὸ ἀπόδος ἦν (ապաստանեցաւ ամէն կողմանէ դաճաւիժ տեղ մը, ուր մանեւրս միայն մէկ վերելք մը կայ):

² Munro կը գրէ անունս Jausli, իսկ Տէլլը՝ Jozelee.

³ [Ինժեճեան ռամկական հնչումը Աշխար կ'ըսէ, եւ կը մեկնէ Աշխար, այսինքն՝ Աֆ-Հաթ, ուսկից՝ Աֆհաթ-Գաթ, կամ արդի՝ Աֆլար եւն.]

⁴ Munro, Roads, p. 727. — Այս ճամբուն ուղեգիծն անձիշտ է քարտէսի վրայ նոյն իսկ ի CIL, III, Suppl. (1902).

⁵ Itin. Ant. §§ 182, 207, 213.

⁶ Le Strange, Lands of the eastern caliphate, p. 147 կը գրէ՝ «Մուսթափի (ժ.Գ. դար) կը նկարագրէ այն պողոտայն՝ որ Սեբաստիայէն դէպ ի Պարսկաստան կը տանէր. երկու կայաններ կը տանէին Զարա (Zārah), որ բաւական կարեւորութիւն ունեցող քաղաք մըն է, եւ երկու ուրիշ կայաններ ալ՝ Ակ-Շահր (Ak-Shahr, Ակ-Շահր),

ները բոլորովին լքած չեն ճամբաս, որ բաւականաչափ լաւ վիճակի մէջ կը պահուի։ Այսպէս երկար ժամանակ, երբ ասոր փոխարինած չէր գէպի Էնդէրէս տանող զուգահեռական ուղին, Ալշար գաւառիս ամէնէն կարեւոր աւանն էր, եւ ասկէ առած է Նիկոպոլսոյ դաշտն իւր արդի անունը¹։ Քանի մը բարձրաքանդակ խաչանիչ քարեր՝ զորոնք նորերս հողէն հանած են՝ ինչպէս ըսին մեզի, եւ մանաւանդ բլրոյն դադաթին վրայ բերդի մ'աւերակները², հաւանական կ'ընծայեցընեն թէ արդէն Ինքնակալաց ատեն Դիւս (mansio) մը հաստատուած էր այս նպաստաւոր դիրքս մէջ։ Բայց իւր անունը մեզի չէ աւանդուած³։

Ժամու մը չափ դարձնալ գետնի ի վեր ելանք Ալշարի վերնակողմը, առանց նոր արձանագրութիւն գտնելու։ Բաւական լայն ճամբան գետոյն մէկ ափէն միւսը կ'անցնի, եւ տեղ տեղ կարուած է կապանին լեռնորմին մէջ։ Ուրիշ տեղեր ալ երկարածիգ հորիզոնական փորուածքներ տայնպիսի բարձրութեան մէջ, ուր ամէնէն աւելի յորդած գետայարոյցքներն ալ չեն կրնար բարձրանալ հասնիլ, կ'երեւայ թէ հին ճամբուն մնացորդներն են։ Գոթախտաբար չկրցանք գէպի հարաւ շարունակել մեր հետախուզութիւնները, եւ ոչ ալ որոշել Գալասուս (Dagalassus) կայանի տեղն, որ Զարայի եւ Նիկոպոլսոյ միջեւ կէս ճամբան էր։ Ալ-Սուն թողուցինք, եւ գէպ արեւելք՝ հոսանքն ի վեր ելանք ուղևոր մը, որ կ'իջնայ Կար-Վէլէն գիւղէն, որ Կարսէ նոր եկած գաղթականներու գիւղ մըն է։ Մեզի ըսին թէ հսն մզկիթին մէջ «գրուած քար» մը կայ։ Բայց գոթախտաբար չկրցանք վերստուգել թէ ճիշդ էր արդեօք ըսուածը։ Յաճախ կը կրկնուէր թէ լերան վրայ ապառաժ մը շատ հին արձանագրութիւն մ'ունենայ։ Եւ ասի դրդեց զմեզ լեռն ելելու։ Կարաջէվընի բաւական մշակուած սարահարթին վեր ելելով՝ կոնաբեր ծառոց անտառներու միջէն՝ շուտով հասանք բարձրագիւր արօտներու շրջանը։ Նիկսարի շրջակայքն եղածներուն պէս՝ Կար-Վէլի ամրաստանն ալ՝ ուր դադար ըրինք, շինուած է խաչաձեւ զերար կտրող ստուար տախտակներով, երկրիս բնիկ հին սովորութեան համաձայն (տես վերը՝ Բ, § 23)։ Ասկէ կէս ժամու մէջ առաջնորդեցին տարին զմեզ Սարուճար (Saroudjar, «Սարույար») կոչուած տեղը, ուր խոստացուած արձանագրութիւնն ըլլալու էր։ Հսկայաբերձ շոճիներու թանձր անտառ մը կը շրջապատէր գալարագեղ բացաստան մը, ուր

առուակ մ'օձաստոյտ կը գալարէր խոտերու միջէն, որոնք այնպէս կանաչ էին՝ ինչպիսի է փլանտարական գալար մարգագետին մը։ Մէջտեղը միապաղաղ կեցած էր ծիրանաքարի (պորփուրի) ապառաժ մը, բայց աւաղ ուրիշ բան մը չէր կրեր՝ բայց եթէ գծեր մը, որոնք տարտամօրէն կը յիշեցընեն Հիւսիսային ռուսաձեւերը (Պսկ)։ Այս գծերն, որ խորունկ փորուած են, թերեւս նշաններ են՝ զորոնք երբեմն հովիւները փորած էին իրենց արօտներուն սահմանը նշանակելու համար։ Գոնէ միակ այս մեկնութիւնը կրցանք գտնել։

Այս ձախողանքէն տխուրեւելու համար՝ ուղեցինք ելել Սիւլի-Էլէի մերձակայ գաղաթը, որուն սրածագը 2000 մետր բարձրութիւնը կ'անցնի։ Հոն կը հասնուի հարաւէն, անցնելով գէպի վեր պարեխալից լեռնասայրէ մը։ Անով որ ձիւնը հոսած իջած էր շաւղին վրայ, թէպէտ եւ մեր անդրուարներն ապահով էին, ճամբան վրդովեցուցիչ էր։ Բայց համատեսարանը զմայլելի էր։ Այս բաղմակարկամ երկրին ամբողջ լեռնագրութիւնը կամայ կամայ կը պարզուէր իւր ամէն հիշքեղութեան մէջ։ Հիւսիսակողմը կ'երկարէր՝ անտառներու սրահակէ մը վեր՝ լրթագոյն կամ սպիտակափառ կատարներու շարք մը, բարձր եւ լայն պատնէշ մը՝ որ ծովու մուտքը կը փակէ, անեղը հողմարգեւ մը՝ որ Ռուսաստանի սառնասառույց հովերը կ'արգելու։ Ատոնց առջեւ կուտակուած են նորանշան ձեւերով միտադոյն զանգուածներ երկաթաքարէ (բասալտէ) լեռներու, որոնց մէջէն անջատ կ'որոշուէր Կարա-Հիսարի գլեհակը՝ իւր քարաժայռին գլուխը կողպացեալ կանգնած։ Աւելի մօտը՝ այն նեղ պատուարները, ուսկից կը հոսի Գայլ գետը, կը բռնորէր Գուճան-Կայայի սեղձ կատարին շուրջը։ Գէպի արեւելք կը տարածուէին Կըղի-Տաղի կարմորակ կողերը, ձիւնակոյտերով ակօտուած, որուն անորոշ կատարները քողարկուած էին ամպերու մէջ։ Եւ աւելի վերը՝ հորիզոնի վրայ դուրս կը ցցուէր մրագոյն ծիր մը՝ սպիտակ դրասանգերով եղբաւորուած՝ Եփրատայ բարձրայօն լեռնաշղթան, որ հարիւր քիլոմետրէ աւելի հեռու է։ Հարաւակողմը՝ անանուն բարձունքներու լեռնակոյտ մը կը շեղջկուտի, այն ամբողջ հօր լեռնագանգուածը, ուր Հիրիկ ու Աղիւս կը բղխին իրենց ակունքներէն, եւ որուն բաղմագալար գիծը կ'ընդհատուէր Բէգ-Տաղի պաղպաջուն գմբէթով, որուն ետեւը ծածկուած է Զարա։ Արեւելակողմը՝ կը նշմարուէր այն խորունկ խրամատը, ուսկից կը սողոսկի Էնդէրէսէ գէպի Սեբաստիա տանող ուղին։ Եւ աւելի անդին՝ Կէօզէ-Տաղի վեհաշուք բուրգը, որուն կապուտերփն սառնակոյտները հրատապ արեւու մը տակ կը ճաճանչէին։ Աերջապէս մեր ոտքին առջեւ Ալշար-Օվայի աւազանը կ'երեւար իբր քանդակագործ բաժակ մը, ուր մանրամանք տները բարձրաքանդակ դրօշուած ըլլան, եւ նոյն իսկ հողին վրայ՝ զարմանալի յատակութեամբ մը կ'որոշուէր այն գիծը, զոր Նիկոպոլսոյ հին պատնէշները բռնած էին։

Երկու ժամու մէջ գոթախտաբար շաւղով մը՝ բայց առանց վտանգի՝ Սիւլի-Էլէի գաղաթէն կ'իջեցուի գէպի Բուրգը։

որ Սելուկեան ժամանակագրութեան մէջ յաճախ յիշուող տեղ մըն է։ Ալ-Շահրի հիւսիս-արեւմուտքը կ'իյնայ Կարա-Հիսարը։

¹ Հմմտ. Ռիտտեր, անդ, էջ 213։

² Յէյլը, անդ, էջ 302 կ'ըսէ, «Բլրոյն դադաթ քանի մը հին մնացորդներ կան ստորերկրեայ հորով մ'ալ որ աստիճաններով է՝ ինչպէս Կարա-Հիսարի միջինը»։ — Մենք այս տեղը չայցնեցինք։

³ Մեզորոմ (Mesorome)՝ առաջին հանգրոցը, սր կը նշանակուի Ցախտակին վրայ, Նիկոպոլսէ 13 մղոն հեռու է։ — Եթէ ճիշդ է թիւը, — մինչդեռ Ալշար վերը յիշուած անկիւնաքարին համեմատ՝ հեռաւորութեան այս անջուղեմէն իբր միայն կէսին վրայ է։

Թ. Հայաստանի սահմանագլուխը եւ
Նրիզա:

§ 28. Բոսորգի Ռոսթոմի (քարտէս ԻԲ—ԻԳ):
— Մայիս 30ին շորեքշարթի օրը Բուրգէ ուղ-
ղունցանք դէպ ի Երզնկայ՝ այն հովիտներուն
միջէն, ուսկից՝ մեր գուշակութեանց համեմատ՝ ան-
ցած ըլլալու էր հռոմէական ուղիներէն մին՝ Սա-
տաղա տանելու համար: Նախ կտրեցինք ամբողջ
Ակշար-Օվան՝ հարաւային բլուրներուն քովէն
անցնելով: Գաշտը շատ բերրի է, ի բաց առեալ
կենդորներ, որ՝ գետոյն մերձավայրը՝ ճախճախուտ է:
Գիւղերուն շուրջը քաջաբեր մրգաստաններ եւ ար-
տեր՝ ուր կ'աճին ցորեն, գարի, կանեփ ու բնդե-
ղէնք, բարգաւաճանաց զեղազուարճ երեւոյթ
մը կու տան երկրին: Այս արգաւանդ աւազանն՝ որ
ապահովապէս ցամաքած լիճ մըն է, քանուհինգ
քիւմարէ պակաս երկայնութիւն չունի: Ամենէն
նշանաւոր աւանն է՝ արեւելեան ծայրը՝ Ածաբէր
(Աշբէր Ezbider), որ երբեմն Պարսկաստան գա-
ցող կարաւաններուն օթեւաններէն մին էր, եւ որ
մեծ հայ վանքի մը նիստը մնացած է: Միայն թէ
մեր անցած ժամանակ քաղաքական խառնակու-
թիւնը ստիպած էին որ կրօնաւորք ամայի թողուն
այս վանքը: Հոն հռոմէական տապանադիր մը
գտանք՝ հին մատուան պատին մէջ աղուցուած
(արձ. Թ. 371):

Այն վայրիկներն որ Էզբիդէն ելանք՝ մերիկ
մը նոր դադրած էր: Բարձունքներէն թափուող
վտակները կարծես տուրմ (chocolat) բլային,
այնչափ տղմուտ էին. եւ գիւղացիները փութով կը
բանային ոռոգման կտիւները, որպէս զի ջրերը դա-
ւով տարածուելով իրենց պարարտացոյցիչ սիւր
արտերուն վրայ նստեցնեն: Բաւական դժուարու-
թեամբ անցանք ողողած 2էրնիդէլ-սուն՝ որ
կ'երթայ Էզբիդէր-Սուի մէջ կը թափուի քիչ մը
վարը: Գետինը շուտով կը բարձրանայ, եւ մեր մեկ-
նելու կէտէն սկսեալ ժամ մ'ետքը կը հասնինք
Օրթա-էնյ, որ շինուած է տեսակ մը հրուանդանի
վրայ, որ Ակշար Օվայի մէջ կը յառաջանայ եւ
անոր արեւելեան վերջին ծայրն է: Գիւղէն մեր
աչքին առջեւ կը պարզուի անծայր դաշտն՝ իրեն
ամբողջ բնդարձակութեամբ:

Օրթա-քէնյի քով սկսող բլուրներու երկայն
ու նեղ շղթան թուրի մը նման է, որ կը բաժնէ
երկու զուգահեռական հովիտները, որոնց միջէն
Ակշար-Օվա կը հաղորդակցի Սուշէհիւրի տափառ-
կին հետ: Օրթա-քէնյն քառասուն վայրկեան
հեռուն Սե-Նիւ-Վի (Sevindouk, այլք՝ «Սէվին-
սիկ») գիւղի հայ գերեզմանոցին մէջ կար մղունա-
քար մը արձանագրութեամբ, որուն վրայ տապա-
նադիր մը վերագրուած ըլլալով՝ շատ անորոշ եղած
էր. սակայն եւ այնպէս պայծառ ընթեռնել կը
մնար ի՜նչ (16) թուականը (արձ. Թ. 372): Ասիկայ

առաջին յայտանշանն էր թէ լաւ ուղղութեան մէջ
էինք: Բայց կարեւոր էր հոս գիտնալ թէ հին
ճամբան կ'անցէր արդեօք ձախէն՝ արեւմտեան կող-
ման հովտին միջէն, թէ աջէն՝ արեւելեան հովտէն,
որմէ կ'անցնի Էնդէրէսէ Երզնկայ գացող արդի
խճուղին: Մղոն մ'աւելի հեռուն՝ Աքա- (Ապանա)
գիւղին մէջ, որ միջնաբերդի մը պէս կանգնած է
բարձր սարակի մը գլուխը, լաւ քանդակուած տա-
պանադիր մը դետեղուած էր աղբիւրին քով (արձ.
Թ. 373). միայն թէ ասի խնդիրը չէր վճռու: Մենք
դարձեալ կտրեցինք 2էրնիդէլ-սուն՝ Են-Նի-
ելելու համար, որ հեռունէն կը տեսնուի ապաւնիկ
լերան մը գահավիժ զառիթափին վրայ. բայց պա-
րապ տեղ աշխատեցանք: Այն առան կրկին հո-
վիտն ու բլուրները անցնելով՝ վերջապէս դէպ ի
արեւելք Այվան (Aivanus, այլք՝ «Այուանիս») ¹
գիւղին մէջ՝ գտանք մեր յուսացածը, մղունքար
մը՝ անուամբ Վաղեստիանոս, Վաղէս եւ Գրատիա-
նոս կոչուեցանք, բայց դժբախտաբար առանց հեռա-
որութիւնը նշանակուած ըլլալու (արձ. Թ. 475):

Այս քարն, որ այժմ գերեզմանոցին մէջն է,
հանուած էր հողէն ընդարձակ լճի մը մօտէն, ուր
ջրատուն թռչուններ կ'ապրին, եւ որ գրեթէ կը
հասնի բլրոյն ստորոտն, որուն վրայ շինուած է
Այվանոս հայ եւ թուրք բնակչութեամբ գիւղը:
Հաւանական է որ հռոմէական ճամբան կ'անցնէր
այս փոքրիկ լճին ու մերձակայ բարձունքներուն
մէջտեղէն: Ուրիշ կողմանէ հոս բազմաթիւ են
հնութեան մնացորդները: Գերեզմանոցին մէջ մար-
մորէ գլանաձեւ քարերն ապահովապէս սեանց բե-
կորներ են. բլրան գազաթն ինկած է մարմորէ
հսկայ քար մը կոփուած եւ ծակ մը փորուած, եւ
քովը՝ սպիտակ մարմորէ ծնօտի հատակոտոր մը,
որուն վրայ խաչ մը քանդակուած է: Զմեղ առաջ
նորդեցին տարին ձորակ մ'ալ, ուր հին մատուան
մ'աւերակները կան՝ կիսով չափ հողի մէջ թա-
ղուած. հոս մարմարեայ բարձր կոթող մ'ամենէն
աւելի ուշագրութիւնը կը գրաւէ՝ իւր ծոխ պար-
զարանքովը՝ վերջապէս գիւղին դիմացը բարձունքի
մը վրայ կը կանգնի սին մը, որ Գիբելի-թաշ
(կանգուն-քար) կը կոչուի, եւ բարձրաքանդակ
խաշանչեր կը կրէ (խաշ-քար): Համառօտ ըսելով՝
հոս ամեն կարելի նշանները կը միանան՝ ընդունե-
լու թէ այս նիստը հռոմէական է-յա՛ն (statio) մըն
էր, որ շարունակուած էր մնալ բիւզանդեան շրջա-
նին մէջ ալ:

Իւր անունն որոշել կարենալու համար պէտք
է ի մերձուստ քննել Անտոնինեայ Ուղեգրութեան
տուած տեղեկութիւնները: Ասի երկու ուղիներ կը
նշանակէ Նիկոպոլսէ Սատաղա գացող (§ 183 ու
207 եւ § 215). այսինքն՝

Nicopolis XXIII Olotoedariza
XXVI ad Dracones XXIII Haza XXVI

¹ Տաւերնիէ, Ա, էջ 17 (այլ. 1679). «Իգէզգէր ուրիշ
մեծ գիւղ մըն է լեռներու մէջ [իրականին՝ բլրոյ մը կողմն
վրայ], ուր կարաւանը սովորաբար օր մը կամ երկու օր
դադար կ'ընէ, թէ վճարելու համար սակը՝ որ Richdaleի
մը քառորդն է ուղտ գլուխ, եւ թէ հոս գտնուելով ընտիր
ու արժան պինի մը, որմէ ամեն մարդ իւր տիկերը կը լեցնէ»:

² Ինճիճեան (Ռիտսէր, անդ, էջ 213) կը գրէ Այվա-
նիս (Aghwanis). Չիհատշեֆ (Tchihatscheff, Reisen in
Kleinasien, redigiert von Kiepert, 1867, p. 65) կը գրէ
Awanis.

³ Ասոր մեր առած լուսանկարները դժբախտաբար
խաթարած էին:

Satala (նիկոպոլիս ԻՊ Ուլտեբուրգի ԻՋ առ Վի-
լապա [Գրախնի] ԻՊ Հալա ԻՋ Սադադա). եւ

Nicopolis XXIII Olotoedariza
XXIII Carsat XXIII Arauracos
XXIII Suissa XXVI Satala (նիկոպոլիս
ԻՊ Ուլտեբուրգի ԻՊ Կարապ ԻՊ Արա-
ւադա ԻՊ Սադադա):

Գարաձաւ Ուլտեբուրգի ԻՊ Սադադա
Զիմարայի վրայէն Սատադա տանող
ուղեգծին վերջը՝ կը յիշէ հետեւեալ կայանները (§ 208).

Zimara XVI Analiba XXVIII Si-
nervas XXVIII Carsagis XXIV Arau-
racos XXVIII Suissa XVII Satala
(Զիմարա Ժ.Ջ Անալիբա ԻՋ Սիներվա-
ս ԻՋ Արաւրակոս ԻՋ Սուիսա ԻՋ Սատա-
լա ԻՋ Արաւրակոս ԻՋ Սադադա):

Այս տեղեկութեանց համեմատութեան կը
հետեւի — ինչպէս եզրակացուցած էր արդէն
Ռամսէյ¹, — թէ Նիկոպոլիս Սատադայի բանա-
կատեղին երթալու երկու ճամբաներ կային: Իրն
ուղեգծին վերջապանը (ad Dracones) եւ Հալապի
վրայէն, միմեան տանողակի, որ նախ կ'երթար Կար-
սագա (Carsaga, բաղադրական է՝ Carsagis) կամ
կարօտա² տեղը միանալու այն ճամբուն հետ՝ որ
Եփրատի սահմանագիծուն քովէն կ'անցնէր: Երկու
ճամբաները իրարու խառնուած կամ նոյն էին
մինչեւ Ողտեկարեղա՝ Նիկոպոլիս քաանուորս
մղին հետու:

Արդ մեր չափմանց համեմատ՝ Ալվանոս իբր
36 քիլոմետր հեռու ըլլալու է Բուրգէ, որ գրեթէ
ճշդիւ կը համահաստարի 24 հռոմեական մղոն-
ներուն: Ուստի հոս պէտք է զետեղել Ողտեկ-
արեղա տեղը:

Այս կէտն անգամ մը հաստատուելէն ետքը՝
կը նպատէ նոր ապահովութեամբ մ'ալ Նիկո-
պոլիս Սատադա տանող կրկին ճամբաներուն ուղե-
գիծը գտնելու (քարտէս ԻԳ): Առաջին ուղին՝ նախ
խորշելով Գալլ գետոյ հովտէն, որ Շէհեր-Սուի
հետ իւր խառնուելէն յառաջ՝ կը հոսի գրեթէ
անանցանելի կապանի մը մէջէն, վեր կ'ելլէր Ակ-
շար-Օվայի հարուստ ու բազմամարդ դաշտին
մէջէն, եւ առանց դժուարութեան կ'անցնէր Էզ-
բիդէր-Սուի հովտէն՝ Սուշէհերի տափարակը,
որուն եզերքն է Ալվանոս. յետոյ Զորանլու-Սուի
քովէն կ'երթար գտնէ մինչեւ այն կէտը, ուր գետն
Բուրգաձորի (Պուլգաձոր, տես վարը) զիմացը՝ ան-
ձուկ կրճի մը մէջ կը խորանուղի: Ասկէ ետքը
կտրելով լեռը՝ տակաւին անորոշ լեռնանցքէ մը՝
կրկին կը հասնէր Գալլի հովտը, որ հաղիւ իբր
15 քիլոմետր հեռու է, եւ կը հետեւէր այնու-
հետեւ այս հովտին՝ մինչեւ գրեթէ Սատադայի
(Սատադ) մօտ: Եթէ ուղեգ ինչ ուղեգրութեան
տուած թուերը, Վիլապա (Dracones) փնտռելու
ենք Վէլիկիի եւ Շէյրան-Սուի գետախառնուելի
մօտերը, եւ Հալա՝ Տերսուսի շրջակայքը:

¹ Ռամսէյ, Պամ. Աշխ., էջ 56: — Պետերսենի տախտակն, որ ճանապարհակցիցը կը գտնէ Վիլապա՝ փոխանակ
կարափայլի, այս տեղն անկախ խառնուելով է որ լաւագոյն
ըլ համարիմ հոս նկատի չառնուլ իւր տեղեկութիւնները:

² Տես վարը § 20:

Երկրորդ ուղեգիծն, որ առաջնոյն հետ նոյն
գիծն էր մինչեւ Ալվանոս, այս տեղէն կը թեքէր
դեպի ի հարաւ՝ անտարակոյս ելլելով Զորանլու-
Սուի ընթացքն ի վեր մինչեւ Գերջանիս (Կերճա-
նիս, այժմ՝ Ռուֆայէ): Այս կէտէն անդին զինքը
նորէն պիտի գտնենք (տես վարը):

Ուլտեբուրգի ԻՊ երկու ուղեգծերու երկնային
կէտին վրայ կեցած՝ ազգագրական կարեւոր
տեղ մըն էր. անոր համար «Տեղեկութիւնը» մեզի
կը ծանուցանեն թէ հեծելազորու թեւ մը
պահպանէր զայն. եւ Յուստինիանոս դարձեալ
նորոգել տուաւ այս բերդակը, երբ ապահովել
կ'ուզէր Հայաստանի սահմանագիծոյ պաշտպանու-
թիւնը²: Հողի երեսին վրայ բան մը մնացած չէ
ասկէ, որչափ կ'երեւայ:

Սուշէհեր, ինչպէս իւր անունը կը ցուցնէ
«Զորադադար», խոնաւ աւաղան մըն է, ուր բազ-
մաթիւ լճակներ կը տարածուին հարթ ափերով,
որոնք կ'ողողոյն ու կը ջախջախեն արեւու եւ ան-
ձրեաց համոցից համեմատ, ձիւք ինչպէս մօտին
թաղիի ձովտի մը՝ ձովտ խաղաղքին համեմատ:
Եղեղներու եւ ջրատուն բոյսերու մէջ կը թեւեռեն
ու կը խայտան բազազդիներ ու վայրի սագեր: Սու-
շէհերի արեւելիկողմը ջրաղբձ կ'ըլլայ Զորանլու-
Սուի ձեռքը, որ կարեւոր գետ մըն է եւ Գերջա-
նիսէն կ'իջնայ³, եւ մեծաբոլոր կորագիծ մը կը գծէ
մինչեւ որ կ'երթայ վերջապէս կը թափուի Վէլիկի-
իւրմակի մէջ, բայց նախ իրեն համար դեպի հիւսիս
անցը մը բանալով նեղ ձկանցոյցի մը միջէն (տես
քիշ մ'ետքը): Ինչը գետն անցանք ծանծաղէ մը
«Նոգուպերտ» (Nogoupert) մահմետական շէնի
քով, եւ ելանք աջ ափին բլուրները:

¹ Notit. Dignit., Or. XXXVIII: Ala Rizena, Aladaleariza (Թէ- Ռիզենա, Ալա-Րիզենա): Ռիզէ տարակոյս լիկայ թէ «Տեղեկութեանց» Aladeariza (այլ ընթերց. Aladoleariza, Aladaleariza) նոյն է ուղեգրու-
թեան Olotoedariza-ի հետ (այլ ընթերց. Aladoleariza, Aladaleariza): Թէ բուն հարազատ ձեւն ինչ էր՝ անձա-
նօթ է: Անուան վերջին կէտն է առաջին բառը կամ մաս-
նիկը, որ հայերէն բազմաթիւ տեղւոյ անուան մէջ կը
գտնուի. հմտ. J. Marquart, Untersuchungen zur Ge-
schichte von Eran, II, 1905, p. 132, n. 2. — Ուստի յան-
դգնական կ'ըլլայ՝ երբ ուղեք այս Olotoedariza նոյնա-
ցնելը Βαγοιδάριζα («Բագուդարիզա»), բերդին հետ, որ
Իհրդապայ Եւպատորի «գանձապահ» ամրոյններէն էր
Փլքը-Հայոց մէջ (Ստրաբոն, ԺԲ, 3, 38, էջ 555. հմտ.
Մարբարդ՝ անդ, էջ 133):

² Պրոկոպ., Վասն Զին. Գ, 4 (էջ 253, 16, հրա-
բան) τὸ Αυσιοβοιον ἀνερεώσατο πεπονηχὸς ἦδη σὺν τῷ
Αυταγαρίζω (Լուսիւրիւնը Լուսաբուրգի հետ): Դատող
ի վեր այս Lytarariza անունը նոյնացուած է Olotoedariza-ի
հետ: Այս նոյնացումը հասանական կ'երեւայ. հմտ. Ռամ-
սէյ, էջ 56: [Ալվանոս Գարա-Հիւսարի միջակի զիւղերուն
մէջ կը նշանակուի նաեւ գիւղ մը «Լիւթարի», տես օրինակի
համար «Բնակարհիկ Բառարան» Ա, 485, որ՝ ինչպէս մի-
ս անուանց գրութեան կերպերն ալ կը ցուցնեն, նորագոյն
ձեւ մըն է: Տեղւոյ քննութիւնը կրնայ անշուշտ նպաստել
այս տեղ յուղած խնդրոյն լուծման: — Դ. Թ.]

³ Այս գետն իւր վերին մասին մէջ կը կոչուի նաեւ
Գերջանիս-Սու, եւ ասելի վարը՝ Սուշէհեր-Սու:

Զարմացանք հոս հանդիպելով տօնական զգեստներ հագած յայն զիւղացւոց ամբողջ թափօրի մը, որոնք՝ երեքն իրենց գլուխն անցած, հաւաքուած էին ամենաթողով տօնախմբութիւն մը կատարելու: Մայիս 31 հինգշաբթի օրս տօն էր Համարաձման՝ յոյն եկեղեցւոյ համար, եւ գիւղացիները թափօրաբար եկած էին աղօթելու մեծ ծառի մը հովանւոյն ներքեւ՝ քարաժայռի մը ստորոտն, ուսկի կ'իջնար թելի մը նման բարակ առուակ մը, որ՝ ինչպէս կ'ըսէին, Աստուածածնի անսպառկա թիւն նշանակն է: Արօնական արարողութիւնը լմնալէն ետքը՝ գիւղացւոց սովորութիւնն է օրւան մնացած մասն այս տեղ անցնել խմելով, ուտելով եւ զրօնելով: Շատ տարբեր եղած ըլլալու չէին իրերը՝ երբ իրենց հեթանոս նախնիքն հոս կուգային պատուելու աստուածեղէն աննազբիւր մը՝ նուիրական ծառի մը ստորը¹:

Չափաւոր բարձրութեամբ սարահարթին վրայ՝ որուն շուրջը կը բոլորի Չօբանլու-Սու, կոմիւնալ գիւղին մաս, արտակարգաւ քարաժայռ մը՝ որ խորունկ փորուած է, կը կրէր խաչ միւս Ասի անսարակ զոյն փնտրուող գամբան մըն է: Ալտկենդի (Altkenidi) թքրական գիւղին մէջ, որ նստած է գետոյն վրայ կրճին բերանը, աննշան արձանաձգութեան մը (Թ. 374) հատակոտորը պատի մը մէջ ագուցուած էր. եւ սարահարթին միւս կողմը՝ Բաղաշայրի (Պուղտաձոր) գերեզմանոցին մէջ՝ գորշ մարմնի սիւնակ մը յունական տապանազիր մը կը կրէր (Թ. 370): Պուղտաձորի զիմայը՝ Չօբանլու-Սու իւր մէջ ընդունելէն ետքը մեծ օժանդակ մը՝ Չատ-Սուն, որ արեւելակողմն եղած հովտէ մը կ'ելլէ, գէպի հիւսիս կ'երթայ կը խորատուղի վայրենի կրճ մը՝ կուլարային բարձր լեռնորմերու մէջ, եւ յետոյ անմիջապէս կը թափուի Ալէկիկ-Իրմակ գետը: Էնդերեսէ Երզնկայ տանող խճուղին Պուղտաձորի արեւմտեղէն կ'անցնի՝ Ենէ-Էնէ, եւ կ'օգտուի կէտէ մը՝ ուր սարահարթը խորաբանակ գոգուած է, մեղմ վերելքով մը գազաձմբ հասնելու համար: Յետոյ գէպի կ'հարաւ-արեւելք կ'իջնայ՝ Ռուֆայէ համայնու համար: Բայց ասիկ յառաջ կը միանայ ուրիշ նոր շինուած ուղեգիծ մը, որ Սերաստիայէ կու գայ եւ Չօբանլու-Սուն կը կտրէ Ալտկենդիի քով²:

Մենք մեր օթեւանակէտը հասանք՝ անցնելով Ալաշխան, Ջիլիկ եւ Գուրու-Էնէ գիւղերը: Հոս յանկարծակի հանդիպեցանք շրջուն երաժիշտներու խմբի մը, որոնք սրասրինգ ու թմբուկ զարնելով հետեւեցան մեզի, թէեւ մեր ձիոց խաղացքը բաւական արագադնաց էր:

§ 28. Պոռֆայէի Միկիլ-Յիւրի (քարտէս ԻԴ): — Ռուֆայէի մէջ, զոր Գերջանիս (Կեր-ճանիս) ալ կ'անուանեն, նորաշէն վարչատան մը

մէջ կը նստի Բաշաֆա մը՝ որ կախուած է Կարնոյ կուսակալէն (Վալի): Այս պաշտօնեայն՝ որ Արեւացի փախտական մըն էր, իւր կրցածն ըրաւ մեզի օգտակար ըլլալու համար. ստիպեց Ռուֆայէ ապահովագրէս ամենէն ողորմելի գաւառագլուխ վայրերէն մին է ուր օթեւանած ըլլանք: Հոս տեղ նոյն իսկ կարելի չեղաւ խմորուն հաց գտնել, եւ ստիպուած էինք շատանալ գիւղացւոց անխմոր գրտակով³: Նորերս այս աւանը բարձրացուեցաւ վարչական իշխանութեանց նստավայրի մ'աստիճանին. եւ իւր այս զարգացման անտարակոյս նպաստած է իւր դիրքը՝ երկու գետերու գետախառնուքին եւ այն ճամբաներուն միացման կէտին վրայ, որոնք կը շառաւիղին դէպի Էնդէրէս, Սերաստիա, Երզնկայ եւ Կամախ: Բայց կլիման խիստ է. տեղւոյն բարձրութիւնը հազար հինգհարիւր մետրէ աւելի է, եւ ձիւնը տարւոյն վեց ամիսը գետինը կը ծածկէ: Մենք Յունիս ին հոս էինք, եւ ցորենագաշտերուն մէջ ցորենը հազիւ թէ բուրգած էր, մինչդեռ Բուրգի մէջ հունձքերը հասունանալու մօտ էին:

Ռուֆայէէ քիչ մ'անցին մասնաւոր Բուրգար-Սուի հովտը, որուն աջ ափին կը հետեւի տաճական խճուղին: Միւս ափին վրայ՝ մահաճատական Ջիւրի գիւղին մէջ ցուցուցին մեզի խաչանիշ զարդարուած մեծ կոթողի մը բեկորը. եւ մեզի բռնի թէ մօտերս ասիկ տարած էին «գրուած քար» մը կոմիւնալ գիւղին յունական եկեղեցին շինելու համար, որ գիւղը մղան մը հեռու է լեռանց մէջ: Իրօք ալ այս խեղճ ծխին մատրան մէջ խորանին սեղանաբարը վեր կը բռնէր գեղեցիկ մղանաբար սիւն մը (արձ. Թ. 476): Հաւատացելոց առած մամբուր (keria) աղօտ լուսով՝ ընթերցանք հոս Ագրիանու նուիրուած ձօն մը, որ վերափորագրուած է ուրիշ արձանագրութեան մը վրայ՝ որ մրճահարուած էր եւ որ Դոմիտիանու իշխանութեան ժամանակէն ըլլալու էր: Շատ պայծառ կերպով XXXV թիւը կու տար: Միզններու այս թիւը հաշուած էր ապահովագրէս Նիկողոլոս սիւսալ, Բուրգի մինչեւ Ջիւրի մենք արդի խճուղույն երկայնութիւնը չափեցինք 68 քիլոմետր. իսկ 45 մղաններ հաւասար են 66'6 քիլոմետրին: Նիկողոլոս գէպի սահմանագլուխ ճամբուն շինութիւնը Կոմիտիանու ատեն՝ մէկ մասն էր ուղեշինական այն անբաւ աշխատութեանց, որոնք ի գլուխ հանուեցան Փոքր Ասիոյ մէջ Փղաւեանց ժամանակ⁴. եւ որոնք Հռոմէական պետութեան համար այն նշանակութիւնն ունեցան՝ զոր օւնին Ռուսիոյ համար Թուրքեստանի կամ Սիբերիոյ երկաթուղիները: Թափանցման այս մեծ պողոտաները, որոնք թէ առեւտրական եւ թէ ռազմադիտական էին միանգամայն, արագ եւ զիւրիս հաղորդակցութիւններ կը ստեղծէին Անատոլիան ամբողջ թերակղզւոյն միջին միջեւ Հայաստանի սահմանագլուխը, որուն ճորտագիր իշխանաց հաւատարմութիւնը յաճախ գեղեւուն էր:

¹ Էնթանոսաց նուիրական խնկոյց մասին՝ տես վերը Բ. § 22: — Աղբերականց պաշտաման մասին՝ անդ, Բ. § 9:

² Այս մանրամասնութիւնը կը նշանակեմ, վասն զի երկրորդ ուղեգիծը տակաւին նշանակուած չէ Կիրեոսի նոր քարտէսին վրայ (թերթ՝ Սերաստիա) եւ նաեւ առաջին ճամբուն ուղեգիծը, որ 1900ին դեռ չէր աւարտած, բոլորովին ճշգրիտ չէ:

³ [Հեղինակը կը գրէ galette azyme, որով անորոշ տարի գրտակ կամ պարգեամա նշանակել չէ ուղածը, այլ կ'ենթադրենք՝ արեւելեանց սովորական լաւալը:]

⁴ *Revue de l'Association de Cappadoce sous les Flavians* (7 Bull. Acad. de Belgique, 1905), p. 197 ff.

Բուլղար-Սուրի հովիտն ամենագլխին ճամբան է Պոնտոսէ՝ Եկեղեցաց գաւառի վրայէն՝ հասնելու Բարձր Հայոց գաւառները: Այս ճամբան ապահովապէս բանուկ էր կայսերաց աշխարհակալութենէն ալ շատ յառաջ, թէ՛ բանակներու, թէ՛ վաճառականաց եւ թէ՛ նոյն իսկ պարզ ուխտաւորաց համար՝ որոնք Երիզա կ'երթային Անահայտ հռչակաւոր մեհեանը (§ 31). ինչպէս որ բանուկ մնաց միջին դարու մէջ ալ կարաւաններուն համար, որոնք Սեբաստիայէ կ'երթային Կարին ու Պարսկաստան¹:

Կանգիլիայի մզնաքարին համեմատ՝ Զուպի գիւղին մօտ Նիկոպոլսէ 45 մղոն հեռու էինք: Արգ Անտոնինայ Ուղեգրութիւնը յիշեալ քաղաքէն 48 մղոն հեռու կը դնէ Կարին կայանը, ուր կը միանային երկու հռոմէական ուղեգծեր²: Ուստի այս կայանին հանդիպելու էինք՝ մէկ ժամ անդին:

Զուպիէն իբր երեք քիլոմետր հեռու լեռան մէկ խորշանկեան մէջ զօղած է Աւիւլ-է-Էր (Պտի.) գրեթէ բոլորովին խաշածեւ զերար կտրող գերաններով կառուցուած, երկրիս հին սովորութեան համեմատ³: Ասկէ դուրս՝ հետաքրքրական բան մը չունին: Սակիս գրեթէ դիմացը կը բացուի ձորակ մը, ուսկից՝ հիւսիսէն եկող վտակ մը կը հոսի. եւ ասոր մէջ ապաստանած է հայ եւ թուրք բնակչութեամբ մեծ աւանը Մէլի-Շէրիֆ: Մենք անցանք Բուլղար-Սուր, որ հազիւ միայն իբր 15 մետր լայնութիւն ունի, եւ որուն զառիթաւութիւնը Ռուֆայէն ետքը գրեթէ անզգալի է. եւ գետնի վեր ելանք մինչեւ Մէլի-Շէրիֆ, որ շատ աւելի նշանաւոր ու հին է քան թէ իբր Ռուֆայէ վարչական կենդրոնատեղին: Նախ աչքի կը զարնէ գերեզմանոցին մէջ տաճկական հին շինութիւն մը՝ սպիտակ մարմորէ ութանկիւն գեղեցիկ շէրիֆ մը (Շէրիֆ), որ այսօր կիսակործան է: Սակայն աւանին կարեւորութիւնը միջնադարեան տիրապետութենէ աւելի հին է: Հոս հասած էինք այն կէտին, ուր՝ Ուղեգրութեան թուերուն համեմատ՝ գտնուելու էր Կարին⁴. եւ իրօք ալ հոս

գտանք աներկբայ ապացոյցներ այն մասին թէ այս տեղը հռոմէական հաստատութիւն մը բռնած էր:

Տներու անարուեստ որմերուն մէջ ագուցուած էին գորշ մարմորէ բազմաթիւ մեծ քարեր. եւ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պահուած էին լատինական կարեւոր արձանագրութեան մը բեկորներն՝ որ նորերս հողէն հանուած էին, ձօն մ'առ Սեպտիմու Սեւերուս՝ զոր Պարթեւաց դէմ մղուած պատերազմէն վերջը նուիրած էր հռոմէացի քաղաքացւոց հեծելագունդ մէկ վաշտը (արձ. Թ. 376): Բայց Մելի-Շէրիֆ ընծայած է շատ աւելի նշանակալից յիշատակարան մըն ալ՝ ամենահին մզնաքարը, որ Աղիւս գետոյն արեւելակողմը ցայսօր գտնուած է: Բորէ¹ կանխաւ յոռի ընդօրինակութիւն մ'ըրած էր այս արձանագրութեան. իսկ մենք նոյնը գտանք երկու մասի սղոցուած (արձ. Թ. 477): Սեւ կրքարէ այս գեղեցիկ սինը, որ գտնէ ինչպէս մեղի ըսին, գտնուած է Մելի-Շէրիֆի վերնակողմը՝ քիչ մը հեռուն, քանդակել տուած է Ղեսպասիանու որով՝ 76ին Յ. Բ.՝ Կն. Պոմպեյու կոլեգա (Cn. Pompeius Collega) նուիրակը. եւ շատ որոշ կերպով՝ III յ' թիւը կը կրէ: Ուստի յայտնապէս ուրիշ ճամբու մը կը վերաբերի քան Զուպիի մզնաքարը՝ որ XXXXV թուարկուած էր: Այս ճամբան անտարակոյս այն էր որ սահմանագլխոյն քովէն կ'անցնէր մինչեւ Սատաղա, եւ կու գար Կարսագայի կամ Մէլի-Շէրիֆի քով միանալու այն հին ճամբուն հետ՝ որ Նիկոպոլսէ

¹ Ժ. Գարուն «Պարսկաստան գացող պղծական Ալ-Զահրէն (տես վերը՝ § 28) կու գար երեք հանգուցով կը հասնէր Լըզնիա («Արզանջան» Arzanjān)՝ տես Le Strange, անդ. էջ 147, 23. Հմմտ. Էփէյա-էֆէնաի Ռիտաէրի քով, անդ. էջ 193:

² Տես վերը՝ Բ. § 28:

³ Տես վերը՝ Բ. § 23:

⁴ Carsat կամ Carsagis՝ Անտ. Ուղեգ. 208, 215 (տես վերը՝ Բ. § 28): Վերջին ձեւս բացատրական է, որուն ուղղակիանը կ'ըլլայ Carsaga կամ Carsagia(-orum). Կարսագա հաւանորեն գլխաւորեալ Ցախաակին Eregarsinaն է եւ Պարսկաստ. Ե. 6-20 դրած Χορσασία (Ռամսէյ Ս Պամ. Աղիւս, էջ 71. Միւլլեր՝ Մեկն. Պաղմ., էջ 885, 4): — Կարծեմք թէ այս անունը սրբագրելով գնելու է նաեւ Պղին. Բն. Պամ. 2, 5, § 36 Խօսքիս մէջ՝ Oppida celebrantur in Armenia (minore) Caesarea, Asa (= Haza Ուղեգրին), Nicopolis (Փարբ-Հայոց բերդերն են անուանի՝ Կեսարիա, Աղս. Նիկոպոլիս): Այս երկրին մէջ «Կեսարիա» դրոյթի չունի: Ուստի կ'երեւայ թէ «Կեսարիա» գրուած է փխ. «Կարսագա»: — Թեքեւս Ս. Բարսղի մէկ նամակին մէջ ալ յիշուած ըլլայ Կարսագա (Թուղթ Մէլ, Migne,

PG., p. 1016): 'Εγὼ τὴν εὐγενεῖαν σου κατὰ τὴν Ὀρφα-
νηγὴν (այլ ընթ. 'Ορφανήν, թեքեւս 'Ορσηγή ըստ Պաղմ., Ե. 6, § 18) γενόμενος ἐπεθυσσοῦν ἰδεῖν. προσεδόκων γὰρ
σε ἐν Κορσαγαίοις (ուղեղ. Κορσαγηνόις) διάγοντα,
μὴ δὲ κνησῶν πρὸς ἡμᾶς διαβῆναι ἐν Ἀτταγαίοις (այլ
ἐν Ἀτταίοις). այսինքն թէ՛ 2-րդ ազնուութիւնը ցան-
կացայ տեսնել Որփանիւն (Որսեկէ) գաւառն եղած ատենս.
Վասն զի կը յուսայի թէ երբ Կարսագենացւոց քաղաքը կը
գտնուէր՝ չէր գանդաղիւր մեզի գալու Առաքելաւացւոց
քաղաքը — Կարսագան չէր կրնար ապահովութեամբ
նշնանցնել Թ դարուն այս երկրիս մէջ ստեղծուած եպիս-
կոպոսական աթոռներուն եւ ոչ մէկին հետ: 2-րդ կրնար ա-
մենին նոյն ըլլալ Կորէշոյի կամ Կորէշանոյի աթոռա-
րեստը (Gelzer, Georgius Cyprius, p. 181 եւ Notitiae
episc., Abh. Akad. München, XXI, 1900, p. 181) եւ ոչ
Βαρζανίσση, Φαρζανίσση [Καρζανίσση?] աթոռը՝ որ Արա-
բակայ աթոռին կը յաջորդէ նոյն տեղը (Gelzer, Notit.
episc., p. 569, 565): — [Վերջիններէս առաջինը ծանօթ
Խօսքիս կամ Խօսքիսն է, որոյ մասին տես այժմ ի միջի
այլոց՝ Հիւսէյն, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա
1907, էջ 137-138 եւն. երկրորդին հայ ձեւը չենք գտներ
որոշ, եթէ ուղղութեամբ անանգուած է]:

¹ Բորէ (Boré, Corresp. etc., I, 1840, p. 369) կը
գրէ. Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Մելի-Շէրիֆ յառաջ
հռոմէական քաղաք մըն էր Erzez կամ Anourgia (?) ա-
նունով: Սալպէ է որ հոս տեսայ բերդի մը տեղը եւ մար-
մարեայ շէնքի մը, որ մեհեան մ'ըլլաւ էր. եւ վարչատան
անդրին տալ՝ հաստաբարէ սեան կառուի մը վրայ քանդա-
կուած՝ կարգացի սա տառերը . . . Կն. Մեկն ոչ բերդ ցու-
ցուցին, ոչ մեհեան. բայց որովհետեւ բնակիչները մեզի
նկատմամբ շատ անփութահոյ թիւն ու հակառակութիւն
ցուցուցին, շատ կարեւի է որ չեն ուզած զմեզ նոյն տե-
ղերը տանիլ:

կողմը խեղճ շէն մը, Գերմենդէրէ (Dermendéres «Տէյրմէն-տէրէ»)՝ կողմնական ձորակի մը մէջ ծածկուած: Մէկ մղոն աւելի անդին՝ աջ կողմը կը բաժնուի ճամբայ մը, որ կամակա կը տանի բարձանց վրայէն: յետոյ բաւական մեղմ վերելք մը կը հասցընէ Չարգակու-Բէլի պարանոցը (2060 մետր)՝ որ Գայլ գետոյ վերջին ենթօժանդակը կը բաժնէ Եփրատի օժանդակներէն եւ Սեւ ծովու աւազանը՝ Պարսից ծոցի աւազանէն:

Ստիպուած էինք իրիկուան դէմ դադար ընել գագաթան մօտ, մեր անդրուարներէն մին կորսուած ըլլալով, եւ միւսը՝ բռնան տակ սայթաքած ծանծաղի մը մէջտեղը: Առատորէն կը տեղար ցորտ անձրեւ մը: Տաճկական նոր խճուղին, որ բացուած էր՝ բայց տակաւին ոչ քարայտակուած, փոխուած եղած էր անվերջ տղմուտ մը, ուր ձիերը մինչեւ ծնկուրները կը խրէին. եւ բռնագատուեցանք ապաստան մը փնտռելու Եփ-Էթի մէջ, որ փայտաշէն խրճիթներու երկու կամ երեք խմբերէ կը բաղկանայ, որոնք ցրուած են լեւրան զառիվայրին վրայ՝ լեռնանցքէն վեր: Հոն հասանք մութ գիշերին՝ շնորհիւ մեր ձիերուն զարմանալի բնազդին, որոնք առանց սխալելու տարին զմեզ քարաժայռերու ու հեղեղներու միջէն մինչեւ բնական դարատափ մը, զոր քանի մը խղիկներ կը գրաւեն՝ 2125 մետր բարձրութեան մէջ:

Այդուն (2 յունիս) ակնխտիղ տեսարան մը մոռցնել տուաւ մեր դառնութիւնները: Մեր զիմացը՝ այնպէս յստակ ու որոշ որ կարծես քանի մը քայլ միայն անդին ըլլայ, Գերսիմի լեռները՝ որ Հայաստանի ամենաբարձրներն են, երկնաբերձ կը կանգնէին ժայռեւոր անսահման պատի մը պէս: Նորածագ արեւը վարդադոյն ու ծիրանեդոյն (lilas, շեփորկադոյն) կը ներկէր անոնց սառնապատ կատարները, մինչդեռ անոնց հզոր խարիսխները թաղուած էին նսեմադոյն գոյրշուղ մէջ, որ իւր անորոշ հետոց ներքեւ կը քողարկէր Եփրատայ խորունկ գետնութեայքը:

2 մեռուան ամբողջ ամիսներու միջոցին ձիւնը կ'արգելափակէ Չարգակուի նոյն իսկ լեռնանցքը, եւ գրեթէ անանցանելի կ'ընէ այս լեռնադանգուածը՝ ուսկից կ'անցնէինք¹: Այն ատեն Երզնկայ հասնելու համար՝ հարկ է երկայն շրջան մ'ընել դէպ ի հարաւ կամակա վրայէն: Կը հասկընանք թէ ինչո՞ւ Անպասխանոս այս տեղը հաստատած էր պետութեան սահմանը, որ Տաւրոսի հարաւակողմն եղող Սամուստէ սկսեալ կը հետեւէր Եփրատի ընթացքին մինչեւ այս լեռները: Այս բնական պատուարը շատ աւելի ազդեցիկ պաշտպանութիւն մըն էր քան թէ գետոյն փոսը՝ որ այս բարձրութեան մէջ երկրորդական կարեւորութեամբ հասանք մըն է:

Որոշակի դեռ չենք գիտեր թէ ինչ էր այս սահմանադիւղին պաշտպանողական գրութիւնը². բայց չ'երեւար թէ նշանաւոր շինութիւններ պարունակէր: Ճամբորդներէն ալ ոչ դժգոսած է շահաւորակեալ սահմանափակութեանց (limes) կամ սահմանապատնիշի (vallum) հետքեր՝ որ համեմատ ըլլան Եւրոպայի ու Աֆրիկէի մէջ եղածներուն. եւ այսպիսի պատնէշ մը հաւանորէն երբեք գոյուլութիւն ունեցած չէ. որովհետեւ հոս պէտք պիտի ըլլար նոյնը գրեթէ անմատչելի լեռնազուխներէս անցընել: Գարծեալ, ինչպէս մատնանիշ եղած է³, Պետութեան այս ծագը՝ քաղաքական հանգամանքները բոլորովին տարբեր էին Գերմանիոյ կամ Նումիդիոյ նահանգաց հանգամանքներէն: Հայաստան միշտ տեսականօրէն, եւ ընդհանրապէս նաեւ իրականօրէն, Հռոմի ենթակարգեալ պետութիւն մըն էր, արգելակի (tampon, Puffer) դեր մը կատարելով Հռոմի եւ Պարսկաստանի միջեւ. հռոմէական զօրագնդեր նոյն իսկ այլեւայլ ազդեցիկական կէտեր բռնած կը պահէին հոն (արձ. Թ. 407 եւն). եւ կեսարներու հպատակած երկիրն իրականութեան մէջ չէր աւարտեր այն աշխարհաբաժնով՝ զոր կը կառավարէր կապագողկիոյ նուիրակը: Հաւանական է որ շատացան այս երկրիս մէջ հաստատելով բերդակներու շարք մը, որոնք լեռանց անցքերուն կը հսկէին, ինչպէս որ Արաբիոյ մէջ անպատի եղբայրին վրայ սատիճանաբար զետեղուեցան պահակերոյններ: Այս երկու իրարմէ այնպէս տարբեր աշխարհներու մէջ ալ պաշտպանողական անհրաժեշտ պէտքերը միեւնոյն էին. ընդարձակած աւալ անպատնէսն՝ ինչպէս նաեւ բարձրաբերձ լեռնաշղթաները բանակ մը չի կրնար անցնիլ՝ առանց անհրաժեշտօրէն կապուած ըլլալու որոշ ուղեգծերու. եւ այն արահետներն՝ որ ջրավայր-կէտերն իրարու կը կապեն, կը նմանին կապաններուն: Թերեւս պիտի կարենանք յետոյ ամբողջութեանց այս գծին քանի մը մնացորդները մատնանշել:

Բարձր դարատափէս՝ որմէ առած է Չարգակու-Բէլ իւր անունը³, բարձրակէտին չհասած՝ նոր շինուած վաճառականական խճուղին կը թողու հին ճամբան, որ կ'իջնայ հեղեղատ մը եւ այնուհետեւ կ'ելլէ առուակի մ'երկայնքէն: Այն կէտին մօտ, ուր ճամբան հեղեղատը կը մտնէ, մեծածաւալ շինութեան մ'աւերակները կան, որոնց համար ըսին թէ հին կարաւանատան (քարուանսարայ) մը մնացորդներն ըլլան՝ «Է-Է-Է-Է-Է»: Բայց այս երկրիս մէջ յաճախ այսպէս կ'որակեն այն աւերակներն՝ որոնց ինչ ըլլալն իրենց անծանօթ է. եւ ինծի կ'երեւայ թէ այն տեղն՝ ուր այս աւերած շինութիւնը կանգնած էր, աւելի կը ցուցնէ անոր զինուորական ծագում ունեցած ըլլալը:

¹ Կոմս Շուէ (Cte de Cholet, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, 1892, p. 127) կենդանի կը նկարագրէ այն արկածները՝ որոնց կ'ենթարկուի յունուարին Չարգակու-Բէլն անցնիլ ուղղով: Իւր նկարագրութիւնը դադար մը կու տայ այն բռնեռային երեւութի մասին՝ զոր կ'առնուէ 3 մեռուան մէջ այս ամբողջ աշխարհակողմը:

² Այս մասին ամենալաւ ուսումնասիրութիւնն է՝ Yorke, Roman roads and defences on the upper Euphrates (ի «The geographical Journal», VIII, 1896, p. 470 ff.

³ Yorke, անդ. էջ 472:

³ Տճկ. Լարթու (Լար-Թաֆ) = տամալի, դարատափ, եւ հովանոց, պատշգամբ. - Բէլ (դէլ)՝ քամակ, մէջք:

Այս ենթադրութիւնը հաստատութիւն մ'առաւ. անդրադոյն գիւտով մը:

Քարքարուտ ու անբեր սարահարթ մը կտրելէ անցնելէ ետքը՝ ծամբան կը մանէ Չարդակլուի կիրճը (Չարդակլու-Բողազ). որուն զաւարապոյտ փողանցքին կը հետեւի անկէ ետքը մինչեւ գրեթէ երկնայի մօտ: Մուտքին մօտը կիրճը գրեթէ փակած է սարակ մը, որուն բոլորը կը պատի խճուղին: Այս բլրակին գլուխը պսակուած էր աւերակներով՝ նման անոնց, զոր վերը նշմարեցինք (Պտկ.): Պատերը շինուած են կանոնաւոր կողմուած վիմաքարերով եւ իրարու զօդուած շաղախով մը՝ որ կազմուած էր կրէ ու մանրախճէ, եւ մէկ մետր աւելի թանձրութիւն ունէին: Որմերուն մէկ մասը կանգուն կեցած էր դէպ ի հարաւակողմը. եւ հիմերու գծով՝ առանց դժուարութեան ընդհանուր յատկագիրը կը ծանշուէր: Հիմերը ուղղանկիւն մը կը գծէին՝ իբր յիսուն մետր երկայնութեամբ եւ իբր քսան մետր լայնութեամբ. եւ հարաւ-արեւելեան անկիւնը կը զանազանուէին արտակարգաւ բոլորածեւ մարտկոցի մը հետքերը: Բլրոյն ամբողջ վերնամասը գրաւուած էր ուրիշ շինուածոց մնացորդներով, որոնք շրջափակ պարսպով մը շրջապատուած էին. եւ իւր կողերը ծածկուած էին պարսպորմերէն թափթփած քարերու փլատակներով եւ կղմխտրներու բազմակոյտ բեկորներով:

Սարակաց գիւղէն ու յօրինուածութիւնը կ'երեւայ կը հաստատեն թէ երկայի (երկնայի) ուղեգծին վրայ հաստատուած պահակարան մը փլատակներն ըլլան: Բայց որոնք շինած են այս պահակարանը. Հռոմայեցիք թէ Բիւզանդացիք եւ կամ թէ Սելյուկեանք: Միայն պեղումները, զորոնք չէինք կրնար կատարել, կրնան այս կէտս որոշել: Բայց քիչ հաւանական է թէ ասոր ծագումը մինչեւ Ահաթներու շրջանը հանել պէտք ըլլայ: Սահմանադրուիլը կ'անցնէր հաւանօրէն այս կէտիս աւելի ասդիէն, եւ պատասպարուած էր այն բարձր կատարներով՝ զորոնք մենք նոր կտրեցինք անցանք: Բայց երբ 441ին Թէոդոս եւ Արշակ¹ մէջերէն բաժնեցին Հայաստանը, Եփրատայ ամբողջ վերնահովիտը հռոմէական բաժնին ինկաւ. եւ Յուստինիանու օրով այս մասին պաշտպանութիւնն ապահովեցաւ կարեւոր ամրութեանց ամբողջ դրութեամբ մը²: Թերեւս ռազմական այն մեծամեծ շինութեանց հետ կապելու ենք նաեւ Չարդակլուի վրայ գղեկի մը հիմնարկութիւնը, որ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցող հաղորդակցութեան ծամբայ մը կը փակէր:

¹ Հեղինակը գրած է այսպէս, սակայն թէ արբային անունը եւ թէ 441 թուականը Հայաստանի բաժանման մասին անճիշդ են եւ շփոթութեան մ'արգիւնք, որոնց մասին հոս պէտք չկայ երկարել: Ծ. Թ.]

² Պրոկոպ., Վասն Շին. Գ, 3-4: Յիւնիք յատկապէս էլ 251, 6 (հրա. Բոն)՝ ἐν τοῖς στενωποῖς ὁχυρώματα τε ἀξιοθέατα καὶ στρατιωτῶν φρουρὰν ἀνανταγώνιστα κατασθησάμενος ἄβατον βάρβαροις τὴν χώραν διεπράξατο παντάπασιν εἶναι (յանձնուկա երեւելի ամրութիւններ եւ զօրաց անվանդելի գղեկի կառուցանելով երկիրը բարբառոններուն համար բոլորովին անանցանելի ըլլաւ):

Այս աւերակներէն անդին՝ Չարդակլու-Սուն խորամուկ կ'ըլլայ անձուկ հեղեղատ մը՝ խտաբարի բարձրաբերձ զառիթափներու մէջ: Ուղիւր կը թաւալի եւ փրփրալից վազք կ'առնու խարակներու միջէն՝ որոնք իւր անկողներ կը խափանեն: Խճուղին ձախ ափէն կ'երթայ, տեղ տեղ անցնելու համար՝ քարաժայռի մը ցուկած անկիւնները կտրելով: Կենդանի էակ մը չկայ այս վայրենի ու չարահամբաւ կրճին մէջ: Անտեսանելի գիւղերը ցրուած են անտառներէն անդին լեռնաբերձ սարահարթներու վրայ. բայց երբեմն հոն բնակող Քրդերը կ'իջնան պողոտան՝ անպաշտպան ուղեւորը կողոպտելու համար:

Արճին մուտքէն մէկուկէս ժամ ետքը՝ կիրճը կ'ընդարձակուի քիչ մը, եւ ցորենի նեղ դաշտերը յատակը կը գրաւեն: Հոս յոռի իջեւան մը (կարաւանատուն) հաստատուած է, զոր կը տնտեսէ ժանտաղէմ կերպարանօք պանդոկապետ մը (խանձը), որուն համար կ'ըսուի թէ համախոհ է շրջակայից ամէն աւազակներուն հետ: Իւր պարէնը կը հայթայթէ Բէշ-գէօղ (Հինգ-ակն) գիւղէն՝ որ հիւսիսակողմը զօղած է անտառներու մէջ Չարդակլու-Սուի մէկ օժանդակին վրայ: Յետոյ կրկին կը սկսին կապանն ու վերելքը: Յիսուն վայրկեան աւելի հեռուն՝ հեղեղատին լայնացած մէկ տեղը՝ խճուղիին եզերքը դարձեալ կանգնած է աւերակ շինութիւն մը (Պտկ.): Շինուած է անկանոն որմաքարերով, որոնք զօդուած են շաղախով մը որ կազմուած է՝ ծեծուած աղիւսը մանրախճի հետ խառնելով: Ար զանազաններ երկու մեծ սրահներ իրարու հետ միացած անցքով մը, եւ յարակից մասունք՝ որոնք մասամբ ծածկուած են բարձունքներէն փլած թափած հողերով: Մեզի բոլոր դարձեալ թէ ասոնք Արա-ժու-անուն հին կարաւանատան մը մնացորդներ ըլլան. եւ այս անգամ աւանդութիւնը հաւանօրէն ճշմարտապատու է: Այս աւերակաց շինութեան կերպն ու բոլորովին անռազմադիտական դիրքը շատ տարբեր են քիչ մը վերը նշանակուած ենթադրեալ գլեկէն, եւ շինութեան աւելի նորագոյն թուական մը ցուցրենէ կ'երեւան:

Տակաւին մէկուկէս ժամ ալ կը ծամբորդենք հեղեղատին ու քարաժայռին միջեւ, յետոյ սարակող մ'անցնելէն ետքը՝ յանկարծ մեր աչքին առջեւ կը պարզուի Երկնայի ամբողջ դաշտը: Անսահման կը փռուի ու կը տարածուի դաշտավայրը մինչեւ քաղաքը, որուն անորոշ ստուերագիրք արեւելեան կողման մշուշներուն մէջ կարծես կը ծփար, եւ հեռուն՝ կը խառնուի լեռանց ստորոտներուն հետ: Ասոնց՝ զուգահեռական պատուածքներով աւսուած կողերուն վրայ՝ կը սողային գանգրաձեւ ամպերը. իսկ անոնցմէ վեր՝ լեռանց ուղղաբերձ եւ ձիւնապատ սարածագերը շողողուն շրջատեսարան մը կը կազմէին: Հագիւ կը զանազանուէր այն փետեկուածք, որուն միջէն Եփրատ իրեն ելք մը գտած է դէպ ի հարաւ. եւ այս բնդարձակ ձուածեւ տափարակը պարփակ աւազանի մը կը նմանէր: Ապահովապէս երբեմն խաղաղիկ մեծ լեճ մ'եղած է, եւ լեռին հարթ հաւասար գետինը լի է տակաւին ողորկուն խճերով: Աղիւսերն

ձեռք վերստացած էր Ստրաբոնի օրով¹։ Բայց Գ (բուն՝ Դ) դարուն վերջնականապես ջնջվեցաւ։ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի՝ Հայաստանի առաքելոյն ձեռքը։ Ամենագոյն չեալ մը մնացած չէ այս երբեմն հռչակաւոր մեհենքս²։

Երբ Եկեղեցաց գաւառը Թէոդոսի ժամանակ Պետութեան հետ միացուեցաւ, Երկրա քաղաք մը չեղաւ։ այլ կը կախուէր Ղեւոնդուպոլէ (Յուստինիանուպոլիս) որ երկու օրան ճամբայ աւելի գէպ ի արեւելք էր՝ Բզանայ (Բիզանա) մօտ³։ Ուստի բիւզանդական շրջանին սկիզբը՝ երկրորդաւորագ գիւղական մը միայն էր։ Բայց արդէն Ժ դարուն նշանաւոր բերդ մ'եղած էր Կէլէշի (Κελσιγγή) անուամբ՝ որ համառօտութիւն մըն է Եկէշի-ն (Αχιλεια) անուն, շրջապատուած ընդարձակ արուարձաններով։ Եւ իւր եպիսկոպոսը բարձրացաւ մետրոպոլիտութեան աստիճանին⁴։ Երզնկայի զարգացումը շարունակուեցաւ մահճական տիրապետութեան ատեն ալ, երբ Կարնէ Սբաստիա գացող ուղեգիրը՝ որուն վրայ կ'իյնար, հաղորդակցութեան առաջնակարգ ճամբայ մ'եղաւ⁵։

Եթէ լիովին անհետացած են հեթանոսական շրջանին յիշատակարանները, հին Երկրայի նիստը տակաւին հզօրապէս կը խօսի՝ երեւակայութեան աղբյուրով։ Ստորագ է որ Եփրատ հոս շունի այն հոյակապ տեսիլը՝ զոր ունի երբ կը կտրէ կ'անցնի Տաւրոսը։ Հոս երկու բազկի բաժնուած է, որուն ամենալայնն ալ հարիւր մետրի չի հասնիր, եւ որուն վրայ ձգուած են Կարնոյ ուղեգիրն երկաթի կամ մարմարէ։ Այս տեղ չի հասկըցուի այն սնտիական պաշտօնասիրութիւնը՝ զոր կ'ազդէր գետնային ժամանակ, երբ իւր աստուածեղէն կը պաշտուէր, որ իւր գայրոյթը կը յայտնէր յանկարծահոս եւ բռնագոյն գետալարոյցներով, եւ իւր մարդասիրութիւնը՝ իւր կոհակաց խաղաղագնացութեամբն։ Եւ ուր անձկութեամբ կը զննէին բարեբաստի կամ՝ շարագուշակ նախագուշակութիւններ ընկու համար՝ իւր յորձանաց երեւոյթը⁶։

¹ Ստրաբոն, ԺԱ, էջ 532 C.:

² Սակայն Տէյլըր (անդ, էջ 383) դաշտին արեւելեան անկիւնը՝ ուսկից մինչ շանցաք, մատնանիլ կ'ընէ «այլ-այլ բաժնաւորութիւն հաշիւ-բեւեր»։ Արդեք ասոնք նախնական հողակաւորներն են (Բէլլ)՝ Տես վերը՝ Բ, § 20:

³ Յուստինիանուպոլսոյ եպիսկոպոսները կ'առնուն երբեմն յորմըմանքս «Եպիսկոպոս Յուստինիանուպոլսոյ, տոբներն գաւառին Եկեղեցաց» (ἐπισκόπος Ἰουστινιανουπόλεως ἡγουν τοῦ κλίματος Ἐκκλησιῶν τῶν Ἐκκλησιῶν) = Եկէշի-ն, փեւ. յունական «Եկիւսիւնէն»։ Հմմտ. Lequien, Or. Christ. I, p. 436.

⁴ Հմմտ. Gelzer, Notitiae episcopatum (Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. XXI), 1900, p. 580 ff. Հմմտ. էջ 641: — Կարճ ժամանակամիջոց մը մինչեւ քառանկի օգնական եպիսկոպոսներ ունեցած է։

⁵ La Strange, անդ, էջ 147, 231:

⁶ Պղոտ., Վարք Ղուկուղ. 24. Հմմտ. „Rev. archéol.“ անդ. — Եփրատայ պաշտօնը հին Բաբելոնի ժամանակներէն է (Scheil, ի Rev. hist. religions, 1897, p. 204): Բայց ի Պղոտարքոսի բնագրէն՝ նաեւ ուրիշ բազմաթիւ վկայութիւններ կ'ապացուցանեն թէ այս պաշտօնը տակաւին ընդհանուր էր Հռոմայեց, ոչ ժամանակ ալ։ Գետնէն անցնելու ատեն կը կատարուէին սքանչելիքներ ու զոհեր,

Բայց եթէ հոս Եփրատ այն խորին տպաւորութիւնը չի ազդէր՝ զոր զգացած են ամենքն որ այցելած են անոր ափունքը¹, հոս զինքը շրջապատող ամրողջ բնութիւնն է դիւթողը։ Բեղմնաւոր դաշտին կլիման եղած ըլլալու է մարդիկն այն անպարկեշտ ծիսից հրապարակը, որոնք Ստրաբոնի զարմանքը կը շարժէին։ Իւր լեռանց բարձր հողմարդիկով պատասպարուած՝ ձմեռը չի կրեր սառնասառցոյց ցուրտ մը, ինչպէս կը կրէ զինքը շրջապատող խստաշունչ երկիրը։ Գարնան սկիզբն իսկ այս խորունկ կոնքադաշտը՝ որուն բոլորը շրջանակ կը կաղմնէ ձիւներն ու սառցոյցները, բարեխառնութիւնը կը ջերմանայ, եւ կենքերը կը սկսի եռալ։ Ամառը օդը հոս հեղձուցիչ կ'ըլլայ. եւ շնիկ սառնեղ օրերուն՝ անձրեւայոյզները գրեթէ անօրեայ են. եւ այս անգրաւ՝ տար ու խոնու միանգամայն՝ ջերմանոցին մէջ բուսականութիւնը կ'աճի այնպիսի լիառատ ճոխութեամբ որ զարմանալի է այսչափ բարձրութեան վրայ։ Աւելի յարմարագոյն տեղ մը չէր կրնար մտածուիլ բնութեան «Մեծ Մօր», զգայաւոր պաշտաման համար։

Այս օրս՝ բան մը չի յիշեցնէր անցեալը՝ օսմանեան զօրաց բանականեղոյս մէջ, որուն փոխուած եղած է Երզնկայ։ Բայց շրջակայքը, մարգագետիններուն վրայ՝ զորոնք կ'ուռգէ դարալիբ հոսող գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղոսի օրով, աղատօրէն կը ճարակին դոմէններու նախնիները², որոնք Անահատի՝ Յլապահ³ գիցուհոյն նուիրուած էին։

Յունիս Ծին Թողոցինք Երզնկան եւ ճամբայ ելանք գէպ ի հիւսիս՝ ծովեղը հասնելու համար գրեթէ ուղիղ գծով։ Այլեւայլ անյաջող փորձերէն ետքը՝ ճարտարագէտ սպանները յաջողած են

երբ կրտսոս (Obsequens c. 124. Պղոտարքոս, Վարք Պղոտ. 19) կամ Տրդատ (Յակիտոս, Տարեգ. 2, 36) գետէն կ'անցնէին։ — Կոմագենեայ մէջ Եփրատ քանդակուած է քարածայոյ մը վրայ՝ որ կ'իշխէ անոր հովտին (Chabot, ի Mém. de la Soc. des antiquaires de France, LXII, 1903, p. 116): — Խճանկար մը արձանագրութեամբ՝ «Արքայ գետ Եփրատ» (Βασιλεὺς ποταμὸς Ἐφράτης, ի Byz. Zeitschr. 1905, p. 58). — Բայց աստի գետերու յարգութիւնն ընդհանուր էր թէ Պանոսի եւ թէ նաեւ Հայաստանի մէջ։ Հմմտ. վերը՝ Բ, § 9:

¹ Հմմտ. Hogarth, A Wandering Scholar in the Levant. Lond. 1896. կը գրէ՝ Ամենքն ալ քիչ մը տխուր էինք որ պատահեաւ մէկ պիտի լծամբողդէինք Եփրատայ ափերուն քովէն։ Անդադար շարունակ ընդ մը նորանշան ազգեցիկ տպաւորութիւն մը կ'ընէ երեւակայութեան վրայ։ Գաղափրց էինք թէ պատճառ մը կար՝ կ'իսկ լափ ըմբռնուած, որով վերջին երկու ամաց մէջ մէկ ուղեգնացութիւն բոլորովին զփուարկն եղած էր, ցորափ մեր ճամբան կ'երթար Մեծ Գետոյ քովէն՝ զանի տեսնելով եւ անոր ձայնը լսելով։

² Պղոտարքոս, անդ։

³ [Սյուպէս պատշաճ տեսանք փոխադրել Tauropole յորմըմանք, լու. Tauropolos, բուն յն. Ταυροπόλη (ար. Ταυροπόλος), զոր Յոյնը կու. տային Արտոմայ, լատ. artium որովհետեւ ցրազոհով կը պատուէր, բայց ըստ այլոց հաւանականապէս՝ իրբեւ. Տաւրոսացաց քով պաշտուած, որ այն երկիրները պատկերով կը պաշտպանէր. լատ. այլ մեկնութեան իրբ ցրափնաց. նաեւ՝ ցուլ արտացը։]

Սիպիկոր-Տաղը (Sipikor-) կտրելով անցնել աղվանական ուղի մը, որ Երզնկան Տրապիզոնի հետ կը կապէ: Սակայն նոյն իսկ այս խճուղւոյն կառուցուելէն ետքն ալ՝ լեռնանցքը կառքերու համար անանցանելի է ձմեռուան ամիսները. եւ թէպէտ եղանակն արդէն յառաջացած էր՝ մեր սայլերը մեծ դժուարութեամբ միայն կրցան անցնել: Առանց պատճառի չէր որ Հոռոմայեցիք իբր սահմանադրուի ընտրեցին լեռնաշղթայ մը, որուն նոյն իսկ նուազ բարձր պարանոցները գրեթէ ամբողջ տարին անանցանելի են որեւէ բանակի համար:

Ճամբան թնդանութեամբ գորաց ընդարձակ զօրանոցներու քովէն անցնելէն ետքը՝ կը հասնի լեռանց ստորաւն Վասիր (Wasgird «Վատակակերտ») գիւղը, ուր կան մեծ գործարաններ, յետոյ կը բարձրանայ կրճի մը վերեւը, ուսկից ուղի մը՝ Ռումէրայ-Սու՝ ջրվէժներով կը գահավիժի դաշտին մէջ. եւ այնուհետեւ կ'անցնի Ճամբան խաղան սարահարթէ մը եւ կ'իջնայ Ռումէրայի շէնը, որ կանաչագեղ ովսիս մըն է երաշտին բարձունց մէջ պարփակուած: Ասկէ շուտով կ'ելլէ դէպ ի Սիպիկորի պարանոցը՝ 2250) մետր բարձրութեան մէջ: Ձիով երկու ժամէն կ'ելլեցուի Վասիւրտէ մինչեւ Ռում-սէրայ, եւ ժամ մ'ալ ասկէ մինչեւ գաղթը:

Երկրին տեսարանը խտտողիժ վեհութիւն մ'ունի (Պտկ.): Չորս կողմ ուրիշ բան չենք տեսներ՝ բայց ապաւերկ ու ամայի լեռնազագագթներ, առանց հովանւոյ, անծառ ու գրեթէ առանց մամուռ: Ամէն մրկայոյցը հոս իրենց ակօսը դժած են. եւ հեղեղներէ անդադար փորուելով՝ լեռները մերկ կը ցուցնեն իրենց կարմրորակ կողերը, երկաթաձիգ պատուածքներով՝ հերձատուած: Իրենց դառիվայրներու միջէն կը ցնենք ուղիւն հոսանքը, որ կ'երթայ ու կ'իջնայ մինչեւ անսահման դաշտավայրը, ուր կ'ընթանայ եւ կը միանայ արծաթի թեւի նման երեւցող Եփրատի հետ: Հաղար մետրէ աւելի բարձրութենէ մը՝ կ'իջնենք Երզնկայի եւ Եկեղեցաց գաւառի կանաչագեղ գաղտերուն վրայ (Պտկ.): Իսկ անգին՝ որչափ կ'ելլենք, ձիւնակոյտերը կը կուտակին ետեւէ ետեւ յաջորդող լեռնաշղթաներու վրայ՝ որոնք դէպ ի հարաւ հորիզոնը կը փակեն. եւ երբ գագաթնածագը կը հասնինք՝ յանկարծական հեռատեսարան մը դէպ ի հիւսիս կը պարզէ մեր առջեւ համայնապատկեր մը ուրիշ ձիւնակոյտներու այն լեռնակառուներուն վրայ, որոնք աստիճանաձեւ կարգ կարգ կը բարձրանան՝ անկարգօրէն կուտակողէլ քարաժայռերու ետեւը, — ամբողջ ծովկերեայ լեռնադանդուածը, ուսկից վեց օր պիտի ճամբորդենք մինչեւ որ ծով հասնինք:

Հիւսիսակողման դառիվայրի վրայ էջքը շատ դժուար է. եւ հոս ստիպուած էին ծարարապետանել: Խճուղին՝ յեցած երկարաձիգ նեցուկ-որման վրայ, գահավէժ գառիթափէն վար կ'իջնայ կը հասնինք Սիպիկոր՝ լեռնանցքէն եօթհարիւր մետր վար: Գիւղն ունի իբր հարիւր տուն՝ շրջապատուած յորենի քանի մ'արտերով: Յետոյ կը հե-

տեւինք ժամու մը չափ՝ դիրազնաց հովտի մը, ուսկից կ'անցնի մեծ վտակ մը, մինչեւ Բաշ-Կիւղը. եւ ուրիշ ժամէ մ'ալ՝ միշտ իջնալով միեւնոյն հովտին միջէն, կը նշմարենք լեռներու շրջանակի մը մէջ՝ արեւմտեան բլուրներուն վրայ Սատաղ գիւղը եւ հին Սատաղայի աւերած ջրմուղը:

Ժ. Սատաղա եւ Տրապիզոն:

§ 32. Սատաղ (քարտէս ԻԷ): — Սատաղայի աւերակները կը բռնեն տափարակ մը՝ որ լեռներու ամփիթատրէ մը շրջապատուած է: Իւր կարեւորութիւնն ստացած է այս տեղս անկէ որ Հոռոմայեցիք հոս մշտակայ մեծ բանակատեղի մը հաստատեցին, որ Մելիտենայ եւ Սամոսատի բանակատեղիներուն հետ միասին՝ կը պահպանէր Եփրատի սահմանադրութիւնը: Գիրքը բնականէն շատ զօրաւոր չէ, ինչպէս կը նշանակէ արդէն Պրոկոպիոս². եւ այս տեղն ընտրուեցաւ ազգմագիտական ուրիշ պատճառներու համար: Ասանկէ կը գտնուի այն տեղը, ուր՝ Տրապիզոնէ մինչեւ Սամոսատ գտնող ազգական ուղին, որ հաղորդակցութիւնները կ'ապահովէր Հայաստանի երկայնութեամբը, կը հասնէր պետութեան սահմանադրութիւնը: Ծովէն պաշարապինդ կ'ըլլար այս տեղը³, երբ տակաւին աւարտած չէին Դոմիտիանու եւ Կերուայ օրով այն մեծ պողոտաները, որոնք Փոքր-Ասիան կը կտրէին կ'անցնէին⁴, եւ կը ներէին այնուհետեւ որ դիրութեամբ ստանայ իւր պաշարեղէնն եւ զօրավիգներն այն ընդարձակ թերակղզին: Այն ատեն երկու ուղիներ զինքը կը կապէին Նիկիպոլոյ հետ (տես վերը՝ Բ, § 28). ուսկից բաղմաթիւ ուրիշ ճամբաներ կը ճիւղաւորուէին ամէն ուղղութեամբ: Սատաղայի գիրքը կը յանձնարարէին ուրիշ առաւելութիւններ ալ. բանակետող առատ ջուր ունէր, եւ Եկեղեցաց գաւառէն կրնար ընդունիլ քաջաբեր երկրի մ'ամէն բերքերը. Սիպիկորի լեռնանցքին բերանին մօտ զետեղուած՝ կ'արգելուր Երիզայի կողմէն հոռոմական հողը մտնելը. եւ Եփրատի ու Ալիսմիսիսի (ճորոխի) բարձրագիր հովիտներուն մօտը գտնուելով՝ ազգեցիկ կերպով կը հսկէր անոնց վրայ, եւ Գայլ գետոյ մեծ գծին մուտքը կը փակէր:

Այս գիրքը գրաւուած եւ ամրացուած ըլլալու է արդէն իսկ Փոքր-Հայոց աշխարհին՝ Պետութեան

¹ Հմմտ. Պրոկոպ. Պարզմ. Պրո. Ա, 15 (էջ 75, 11 հրտ. Haury), Λόφοι πολλοὶ Σατάλαν τὴν πόλιν ἐν πεδίῳ κειμένην κυκλοῦσι (բաղմաթիւ լեռնակներ գաղտին մէջ եղող Սատաղա քաղաքը կը շրջապատեն): Հմմտ. յաջորդը՝

² Պրոկոպ., Ասան ԸԽ, Գ, 4 (էջ 252, 15 հրտ. Բոն ԻԳԵ.) Σατάλα πόλις ἐν δαπέδῳ χθαραιῷ κεῖται, λοφοῖς δὲ πολλοῖς ἀμφὶ αὐτὴν ἐπαγεσθηκόσιν ὑποκεῖται, περιβόλων τε αὐτῇ διὰ ταῦτα ἔδει τοῖς ἐπιβουλεύουσιν ἀμυχανῶν ἐλθεῖν (Սատաղա քաղաքը ցած գետին վրայ կը գտնուի եւ զինքը շուրջ բոլորող բաղմաթիւ լեռնակներուն ներքեւը, որով պէտք էր շրջապատել զինքը թշնամաց դէմ անվիանդ պարիսպներով):

³ Տակիտոս, Ձարեգր. ԺԳ, 39: Տես վարը՝ § 34:

⁴ Հմմտ. վերը՝ Բ, § 29:

Հետ միացուելու ատեն Վեսպասիանու օրով, եւ թերեւս նոյն իսկ արդէն Ներոնի ժամանակ¹։ Հոս ընդունեցաւ Տրայիանոս՝ կաւկասի ու Եւքսինոսի իշխանաց մեծարանքները²։ Եւ անտարակոյս այս ինքնակալն էր որ Գանուբէն այստեղ կանչեց Ադուլֆուս ԺԴ. Լէֆէնը, եւ որ՝ իւր Հայաստանի արշաւանքէն ետքը՝ նոյնը Հաստատեց Սատաղայի մէջ, ուր այն լեզէնի ներկայութիւնը կը նշանակուի իւր յաջորդին՝ Ագրիանոս՝ իշխանութենէն սկսեալ³։ Այս ատեն կառուցուած բլավու են այն մեծամեծ միայուն ամուրները (castra stativa), զորոնք նոյն գունդը պիտի դրաւած պահէր մինչեւ Ե դարը⁴։ Սատաղայի մէջ լեզէնն իւր երկար ժամանակեայ բակութեան անթիւ հետքեր թողուցած է՝ աղիւսներու վրայ, որոնք կը կրեն նշանագրումն «Լեգ. ԺԵ» (Leg. XV) կամ «Լեգ. ԺԵ Ա. Կ» (Leg. XV Ap.)։ որոնց բեկորները սփռուած են Տողին երեսը։

Ինչպէս սովորաբար կ'ըլլայ՝ բանակատեղ ոյն շուրջը քաղաք մը ծնաւ։ Բայց յիշատակարան մը չունինք՝ անոր զարդացումը կարգաւ հետաքննելու համար եւ գնահատելու հռոմէական քաղաքի սպիտակութիւնը, որ պետութեան արեւելեան սահմանաց վրայ ածեցաւ։ Միայն Թէոփոսի Բ. մէկ Օրինագրէն կ'իմանանք⁵ թէ շրջակայից գիւղաբնակները կայսերական հողերու ընդարձակած աւալ տարածութեան մ'արտօնութիւնն ստացած էին ի փոխարէն այլեւայլ պահպանութեանց (կոռ) եւ տուութեանց (փոխարինական տուոյ), որոնցմէ կ'աշխատէին ազատիւ։ Արդէն Պաղոմոսի օրով⁶ Սատաղա կարեւոր կենդրոն մըն էր. եւ կանուխէն յոս կաղմակերպուեցաւ քրիստոնեայ հասարակութիւն մը, որովհետեւ իւր եկեղեցին եպիսկոպոս ներկայացուցիչ մ'ունէր Նիկիոյ ժողովքին մէջ⁷։

¹ Ներոն պահակապաններ դրած էր կարգաւ Սեւ ծովու ափանց վրայ (Յովսէպոս, Պարզ. Հր. Բ. 16, 4. Հմմտ. von Domaszewski, *h. Rhein. Mus.* XLVII, 1892, p. 208).

² Դիոն Կասիոս, ԿԼ, 19. — Մարինոս Տիւրացի՝ որ Տրայիանոս եւ Ագրիանոսի օրով կ'ապրէր, որոշած էր Սատաղայի համակարգեալքը։ Հմմտ. Պաղոմ. Ա. 15, 10.

³ Արիանոս, Ընդգէմ Ալան. 3. Հմմտ. CIL, III, 605. Dessau, *Inscr. sel.* 2288. Ուղեգր. Անտ. § 185, 3. — Հաւանորէն Ագրիանոս անձամբ այս զօրազինքերը բնակելու Սատաղա 124ին (Dür, *Reisen des Kaiser Hadrian*, p. 52). Հմմտ. մեր արձ. Թ. 34 (Բ դարէ), զինուորէ մը՝ որ ի Սատաղա կը զինուորէր (στρατεύομενος ἐν Σατάλοις). — Կարծուած է թէ Ադուլֆուս ԺԵ Լէֆէնը (leg. XV Apollinaris) յառաջ Սատաղա կը նստէր ԺԺ Փլուտին Լէֆէնը (leg. XVI Flavia). Բայց սաի անհիմն ենթադրութիւն մըն է։ Հմմտ. Bull. Acad. de Belg. 1895, p. 210.

⁴ Notit. dignit., Or. XXXVIII, 5 եւ 13, p. 83 (Հրա. Seeck).

⁵ Օրէնք Ե. 3 (441ին Յ. Բ.)։

⁶ Պաղոմ. Ե. 6, 20. Հմմտ. Ը. 17, 4. Ա. 15, 10.

⁷ Nomina patrum Nicaen., ed. Gelzer-Cuntz, p. 26. Հմմտ. Harnack, *Ausbr. des Christentums*, II, p. 167 ff. — Եւստատիոսի վկայարանութեան համեմատ (PG., CXVI, սին 470 B, 483 C) քրիստոնեայք արդէն նշանաւ որ թիւ մը կը կազմէին Գիոկղետիանոսի ժամանակ. եւ Արաբական գիւղաքաղաքն ալ եկեղեցի մ'ունենալու էր այս ժամանակ (սին 470 B)։ Տես վերը՝ Բ. § 29.

Սակայն բանակատեղէն տակաւին մնացած աւերակները Չ դարէն հնագոյն չեն երեւար։ Պարսիկները՝ որ սահմանագլուխ յանկարծ անցած էին, 530ին Սատաղայի պարիսպներուն տակ պարտուեցան¹։ Բայց խուճապալից տագնապը սաստիկ եղած էր. եւ քաղաքը յեղակարծ յարձակմանէ մ'ապահովելու համար՝ Յուստինիանոս հարթապատակ քանդել տուաւ հին ամրութիւնները, եւ անոնց տեղը նորեր կառուց. «այնչափ բարձր՝ որ կարծես կ'իշխէին շրջակայ լեռանց վրայ»։ Եւ նոյն համեմատութեամբ ալ՝ թանձր²։ Ասոնք բազկացած էին շրջապատ պարսպէ մը (περιείχισμα ἐν χυλῶν. նախապարիսպ պատուար շուրջանակի)։ Երկպատիկ ամրութեանց մէջ եղած անջրպետը՝ Յուստինիանոս ժամանակ ի զօրութեան եղած ռազմաշինական սկզբնայն համեմատ³ յարձակման մ'ատեն իբր պատաստանարան պիտի ծառայէր շինականաց։ Ապահովագէս այս բիւզանդեան շինութեանց կը վերաբերի ցայսօր կանգուն կեցած որմերուն մեծ մասը։ Ահարկ մ'արձակել կը բաւէ մեր գծած յատակագիծին վրայ (քարտէս Ի)։ Համեմատելու համար որ սաի որեւէ նմանութիւն չունի Հին Կայսրութեան բանակատեղեաց յատակագծերու հետ, որոնց մէջ անփոփոխ հաստատուն կը տեսնուի քառանկիւնի յօրինածութիւն մը՝ թէ յԱսիա եւ թէ Ափրիկէ ու Եւրոպա⁴։ Բաց աստի Պրոնոպիոս բացայայտ կ'ընէ թէ Յուստինիանոս «լիովին անհետ ընել տուաւ»⁵ ինչ որ իրմէ յառաջ գոյութիւն ունէր. եւ ինքնակալիս մահուանէն քիչ մ'ետքն ալ քաղաքն աւերեցաւ։ Առաջին անգամ Պարսիկներն առին քաղաքս Հերակլի ժամանակ⁶։ Իսկ բոլորովին կործանուած կ'երեւայ մահմետական առաջին արշաւանաց ժամանակ. իւր անունն ալ չի յիշուիր միջին դարու պատմագիրներէն⁷։ Ասով Չ դարու մեծամեծ շինութեանց միացորդները կրնային պահուիլ այս հեռաւոր մեկուսացած հովտին մեծութեան մէջ։

¹ Պրոնոպ. Պարզմ. Պրս. Ա. 15.

² Պրոնոպ. Ալան Շին. Գ. 4 (էջ 252 Բոն քղք.)։

³ Diehl, *l'Afrique byzantine*, p. 145.

⁴ Տես յատկապէս Արաբիոյ սահմանամրութեանց (limes) բանակատեղիներու ծրագրութիւնները Գոմաշի սիկէ՝ von Domaszewski, *Provincia Arabia*, II, pl. XLI եւ ն. Հմմտ. Strzygowski, *Mschatta* 1904, p. 226.

⁵ Յամբ 607/8 Յ. Բ. — Սեֆէ. Պամ. Ի Հերակլ. (Թրպմ. գլ. Մակլէրի, էջ 62. Հոյ բնագիր տպ. Պետրք. 1879, էջ 77).

⁶ Lequien, *Oriens christianus*, p. 443 ժողովներու ստորագրութիւններէն Սատաղայի եօթն եպիսկոպոսներ կը գտնէ, որոնց վերջինն ըլլայ Փոսի ժամանակ (Թ դար)։ Բայց ասոնք կը կարծենք թէ անթիւ (in partibus) տիտղոսաւ որ առաջնորդներ էին՝ որոնք անստանալու շունէն հոն։ Նշեալն որ «Սատաղայ» ոչնէ եպիսկոպոս (δ Σατάλων) միշտ կը յիշուի իբր Սերատիոյ ամրոցն օգնականներէն մին՝ եպիսկոպոսաց ցանկերուն մէջ, գտնէ մինչեւ ԺԼ դար (Gelzer, *Georg. Cypr.*, p. 13, Nr. 231; p. 66, Nr. 1367, եւ Abh. Bayer. Akad. XXI, 1900, p. 553, Nr. 256 եւ ն.) ամենէն ինչ պայցուցաններ թէ քաղաքս այն ժամանակ ալ տակաւ ինչ գոյութիւն ունէր։

Որչափ որ կրնանք դատել հոգին երեսը մնացած տեսանելի աւերակներէն՝ միջնաբերդը կը գրաւէր լերան տեսակ մը ցուկը, որ՝ արդի գիւղին արեւելակողմը՝ կը յառաջանայ դէպ ի դաշտ՝ երկու վտակներու միջեւ։ Այս գահավէժ բարձունքին՝ որ այսօր անբնակ է, ամբողջ գաղաթը ծածկուած է փլատակներով։ Եւ մեր այս տեղ եղած ժամանակ՝ զի զսցւոյ կատարած պեղումները՝ հարաւ-արեւելեան անկիւնը նոր երեւան հանած էին կարեւոր շինութիւն մը (Պտկ.)։ Ասի հաստաբետ վեցանկիւնի աշտարակի մը խարխալն էր, իբր ութ մետր լայնութեամբ։ Անտառաւոր կարգածով որմերը շինուած էին չորեքհուսի վիմաքարերու քարաշարքերով՝ փոխն ի փոխն հարթ աղիւսներու շարքերուն հետ, իւրաքանչիւր բաժնուած կրաղիւսի թանձր խաւով մը։ Զառհսակ անցք մը այս մարտկոցէն կը տանէր դէպ ի բլրոյն բարձունքը, որուն եզերքին հետեւելով՝ կ'ընթանար պարիսպը։ Յուստինիանոսի բազմաթիւ շինութեանց մէջ կը տեսնուին բազմանկիւնի աշտարակներ՝ որոնք յառաջակարգաւ ցուցած են, եւ ներքին բերդին հետ կապուած են՝ այս տեղոյ մարտկոցիս նման՝ փողանցքով մը։

Հիւսիսակողմը՝ պատ մը այս միջնաբերդը կը բաժնէր ուղղակիւնի շրջապարսպէ մը, որ շինուած էր այնպիսի գետնի մը վրայ՝ որ իբր 3 մետր կը խոնարհի կ'ընթաց դէպ ի արեւելք, սակայն այս հակումը յարգարուած էր դարաստաններ շինելով։ Կրնանք հետեւիլ արտաքին պատուարին՝ որ այսօր արտերու հողերը վեր բռնելու կը ծառայէ, գրեթէ իբր 200 մետր երկայնութեամբ՝ արեւմտեան կողմը եւ 400 մետր՝ հիւսիսային կողմը։ Ասի կազմուած է՝ ինչպէս Յուստինիանոս շինութեանց մեծագոյն մասին մէջ ալ, միջնագիծ պարսպորմէ մը, որ կ'ընդհատուի ցուկուն չորեք-կուսի աշտարակներով, որոնք կողմակի կը կանգնէին։ Անկիւնները պաշտպանուած էին աւելի զօրաւոր մարտկոցներով, եւ հիւսիսակողման մարտկոցը մասամբ մնացած է ցայսօր։ Մէջտեղը պարսպէն անցնող գողաձեւ ճամբայ մը կը ցուցնէ անտարակոյս այն տեղն՝ ուր հին գուռն էր։

Այս շրջապարսպէն դուրս՝ երկրորդ դարաւոր միայն՝ որ վերէն վար 5 մետր ցած է, շրջապատուած է ուրիշ պարսպով մը՝ առանց տեսանելի աշտարակներու։ Ասիկայ անտարակոյս այն յառաջապահ գիծն է (πρωτεύεισμα, նախապարիսպ), որու մասին կը խօսի Պրոկոպիոս։ Ասի հիւսիսային կողմը կ'ընթանայ վտակի մ'երկայնութեամբ, որ պարսպափոսին ջուր մատակարարելու էր։

Որմերու ընդարձակ մասեր տակաւին պատկառելի բարձրութեամբ կանգնած են, մասնաւոր դէպ ի արեւմուտք (Պտկ.)։ Բայց կողոպտուած հանուած են զանազան դրուագող արտաքին երեսներու քարերը, եւ այժմ մնացած է շեղակուտակ մը

¹ Այսպէս Այն-է-Բորջ գրեկին մէջ յԱփրիկէ (Diehl, l'Afrique byzantine, p. 219, fig. 50), տես վերը Բ, § 30։

² Այս փոքր կամ խրամը (τάφρος) սովորական էր. հմմտ. Diehl, անդ, էջ 146։

մանրաքարերու եւ աղիւսի բեկորներու, որոնք հաստատուն կերպով իրարու զանգուած են զօրաւոր շաղախով մը։ Անկարելի է ըսել թէ ինչ նպատակի համար էին այն ստորաբաժանուելը, որոնք բանակատեղւոյն ներքնակողմը կազմուած են միջնորմներով։ Միայն պեղումները կրնան լուսաւորել այս կէտը։ Եւ այսօր մշակեալ գետնին խառնուած ամէն տեսակ մնացորդներու բազմութենէն դատելով՝ կրնանք այսպիսի հնախօսական հետազոտութեանց շատ մեծ բարեյաջողութիւն մը նախագուշակել։

Ամենէն հին յիշատակարանը, որ մասամբ պահուած է, անտարակոյս ջրմուղն է, որուն չորս կանգուն կամարները՝ լեռներու վրայ կողմնածիր կանգնած՝ աչքի կը զարնեն, երբ գիւղին կը մօտենանք (Պտկ.)։ Հիւսիսէն դէպ ի հարաւ կու գայ, եւ պաշտօն ունէր քաղաք բերելու այն ջրերը, որ Սատաղ-Չայի հովտին վերնակողմը ակնակալ եղած էին։ Հին ճարտարապետութենէ մնացածն է այժմ միայն խիպարի (քարալիքքի) խորդուբորդ զանգուած մը՝ որ շատ դիմացկուն կրողներով մը մածուցուած է։ Եւ այս կրողիւսի բաղադրութեան մէջ մեծ համեմատութեամբ մանրախիճ կայ՝ բայց առանց ծեծուած մանրած աղիւսներու խառնուրդի։ Այս կորիզը դրուագող երեսին կոփածոյ քարերը գրեթէ ամբողջովին քակուած հանուած են ծծ գարու կիսուն՝ երդնկայ շինելու համար։ Սակայն եւ այնպէս ցայսօր դիմացած կեցած են կամարները, որոնց արամազիժը հինգ մետր կ'անցնի։ Բայց այսուհետեւ արագ կործանման մը դատապարտուած են։ Տէյլըր 1866ին եօթը կամարներ տեսած էր փոխանակ չորսի՝ զորոնք մենք կանգուն գտանք¹։

Մենք Սատաղի խեղճ գիւղին մէջ, որ այժմ իբր 150 տուն է, չըրինք այնպիսի գիւտ մը՝ որ կարենար համեմատուիլ այն հռչակաւոր պղնձէ գլխուն հետ, որ այսօր Բրիտանական թանգարանին մէջ է²։ Հեւնական շրջանին այն գեղեցիկ

¹ Taylor (ի Journal Geogr. Soc. 1868, p. 289) կը գրէ. «Գիւղէն իր մղն մը դէպ ի հարաւ-արեւելք՝ կեցած են եօթը կամարներու մնացորդներ, որոնք կիսաբոլորակ շինուածք մը կը կազմեն, հասնօրէն բաղնիք մը (°), իւրաքանչիւրին հակադիր յեռորմերով՝ 11 քայլ հեռու առաջնէն։ Տաճկական կառավարութիւնը կը գործածէ հոս գտնուած հին կոփածոյ քարերը՝ երդնկայի կառավարչական շէնքերը կառուցանելու համար»։ — Այս նկարագրութենէն կրնանք հետեւեցնել թէ ջրմուղն աւելի մեծ կորագիծ մը կազմէր այն ժամանակ՝ քան թէ այսօր։ Գաղղիոյ Courtois հիւպատոսը, որ Տէյլըրի ընկերացած էր, գրախառնարը շտապած է հրատարակելով շատ համառօտ տեղեկագրութիւն մը՝ ի «Moniteur», 17 Դեկտ. 1866։ — Նաեւ Տուրնեֆոր՝ որ Սատաղէ անցած է, կը նշանակէ (Հար. Բ, էջ 422, սուր. 1718) «Հովտին ձախ կողմը հին ջրմուղն մը մնացորդները բոլորաձեւ կամարներով»։ — Տէյլըր եւ Կուրտուպէ ետքը՝ կարծեմք թէ Yorke (ի The geographical Journal, VIII, 1896, p. 460) միակ ուղեւորն է որ Սատաղայի աւերակայ մասին կը խօսի, որոնց սյցեւած է Հոգարթի (Hogarth) հետ՝ 1894ին։

² S. Reinach, Recueil de têtes antiques, pl. 139 եւ էջ 108։ Հնութեան թանկանին մասին՝ հմմտ. Lechat ի «Revue critique», 1903, II, p. 88.

արուեստակերտը Սատաղա բերուած բլլալու էր Փոքր Ասիոյ որեւէ մեհնէ մը: Բաղմամբիւ հնու-թիւններ կան տակաւին՝ որոնք կը վկայեն ան-հետ եղած քաղաքին պերճութեան: Գիւղացի մը ցուցոյ ինձի խցկան մը մէջ, ուր կը գիւղէ իւր խոզ-կաղնոյ պաշարը: շատ յրբարուեստ միւսին մը՝ կաղմուած ոլորաղարդերով եւ սաղարթագորգե-րով, որոնք բոլորովին արեւելեան երեւակոյտ-թեամբ մը մանուածապատուած են¹. խճանկարի ուրիշ մնացորդներ ալ գործածուած են խրճիթի մը կրակեղոր յատակէլու: Տան մը մէջ ծամածուող դիմակ մը (բարձր 0.10 m) գործածուած է իբրեւ աղբիւրի մը բերան. եւ ուրիշ խցկներու պատերուն մէջ ագուցուած են հին խոյակներ. եւ գերեզմա-նոցը կը պարունակէր սեանց բազմաթիւ բներու հատակօտորներ: Արտի մը մէջ լքուած դեղնկեկ տաղարարէ մեծ տախտակ մը խորաքանդակ մ'ունէր՝ բայց դժբախտաբար շատ մաշած (Պտկ.): Կը ներկայացընէ թեւաւոր կնոջ մը վերնամասը, որ կէպի յառաջ հակած, որ կը յառաջանար՝ ձախ բազուկը բարձրացուցած. ուստի անտարակոյս Յաղ-թութիւն (Նիկէ) մը՝ որ արմաւենի մը (յաղթու-թեան բրաբիոն) բռնած էր: Բերդաքաղաքի մէջ բաղմամբիւ եղած բլլալու են Յաղթութեան գի-ցուհւոյ պաշտօնաւէրները:

Գիւղացիները գնելու առաջարկեցին մեզի բաղմամբիւ հոսմեական ու բիւզանդական դրամ-ներ. բայց մինչեւ այսօր հաւաքուած արձանա-գրութեանց թիւը բաւական սահմանափակ է (Թ. 384 եւն): Սակայն նշանաւոր կէտ մը կայ, որ այս սովաւաթիւ շարքիս քննութեան են երեւան կու գայ. այսինքն թէ՛ ամէն հնագոյն յիշատա-կարանք լատիներէն են: Յունական բնագիրները քրիստոնէական են, եւ Յուստինիանոսի ժամանա-կէն կանուի չեն երեւար: Կ'երեւայ թէ Սատաղա՝ որ կաղմուած ու զարգացած էր հոսմեական բա-նակառուի մը շուրջը, մնացած էր՝ Հին կայս-րութեան ամբողջ տեւողութեան ժամանակ՝ էա-պէս լատին քաղաքակրթութեամբ քաղաք մը: Շատ նկարագրական է կնոջ մը շափական տապա-նագիրը (արձ. Թ. 389). որ կը յիշեցընէ թէ ինքը Հռոմ ծնած՝ ասպնջական բնակութիւն մը գտած էր Հայաստանի այս երկրին մէջ, ուր մեռած է: Արձանագիրը կ'ըսէ՝

Roma mihi tellus, genus inde, sed hospita sedes (այսինքն՝ Հռոմ՝ բնաշխարհս. անկէ սերունդս, բայց հոս՝ հիւրընկալու բնա-կանիստս):

§ 33. Սատաղի Տրապիզոն (քարտէս ԻԶ):
— Սատաղա Տրապիզոնի հետ կապուած է զե-նուորական ծամբով մը, որ՝ գոնէ իւր վերջին մա-սին մէջ՝ ամբողջովին կ'ընթանար արդի խճուղոյն ուղեգծով², որովհետեւ Զեգանայ (Զըանայ) կայա-

նին անունը՝ զոր կը յիշէ Անտոնինեայ Ուղեգրու-թիւնը¹, ցայսօր մնացած է առանց այլափոխու-թեան:

Սատաղէ դէպ ի հիւսիս կը հասի վտակ մը՝ Սատաղ-Չայ, որուն ընթացքն ի վար կ'իջնանք մէկ ժամու չափ: Կէլիջէ շհասած՝ կը ձախ դէպ ի արեւմուտք եւ կ'երթայ կը թափուի Կէլիդ-Իր-մակի մէջ. եւ ծամբան կը թողու նոյնը եւ կը սկսի ելլել անոր օժանդակներուն մէկուն ափն ի վեր: Կիլիջէ գիւղէն քառասուն վայրկեան անգին՝ բար-ձունքի մը վրայ աւերակաց շեղջակոյտ մը, ուր կո-փածոյ քարերը խառնիխառն թափուած են խե-ցագործութեան մնացորդներու հետ, կը ցուցնեն տակաւին անհետացած շինութեան մը տեղը, որուն յատակագիծը չի կրնար որոշուիլ: Մեր առաջնորդն ըսաւ մեզի թէ Սատաղէ մէկ ժամ հեռու՝ Զեգնիան (Zégniân) գիւղին մօտը՝ Խա-ռէ-Է-Է (Խառաձոր) կոչուած տեղ մը իւր անունն առած է ուրիշ իջնանէ մը՝ «Է-Է-Է-Է» (հին իջնան), որուն պատերը տակաւին կանգուն կեցած բլլան: Ասոնք ստուգիւ սելջուկեան կամ օս-մանեան կ'սրաւանատանց փլատակներն են: Ստոյգ է անշուշտ թէ Կարնէ դէպ ի Եւգսկիա գացող կարաւանի ծամբայ մը Սատաղէ կ'անցնէր²: Սա-կայն այս աւերած շինութիւններէս մէկ ժամ ան-դին մեր բրած մէկ գիւտն ասոնց ուրիշ նկարագիր մ'ընծայելու կրնայ առաջնորդել:

Հեղեղատ մը վեր ելլելով՝ շուտով հա-սանք գագաթնագիծը, ուր դէպ ի աջ կողմը նշմա-րեցինք սարակ մը՝ գլուխը բարձր աւերակներով, որոնք խոռուած են, եւ հեռուէն աչքը կը գրաւեն (Պտկ.): Ասոնց՝ այժմ կիսակործան՝ դան-դուածը ստուարայաղթ եղած բլլալու էր: Երբեմն ուղղանկիւնի շինուածք մըն էր՝ իբր 11 մետր եր-կայն եւ 6 մետր լայն: Որմերը՝ որոնք 11½ մետր թանձրութիւն ունին, շինուած են անկողի կամ գէշ քառակուսի տաշած որմաքարերով. աւելի խո-շոր են՝ դրոի երեսն եւ աւելի մանր՝ ներքին կողմը, եւ զորոնք պինդ կը պահէ առատ շաղախ մը: Բո-ւրիւրին ալ շինութեանց հետքեր կը տեսնուին՝ այժմ մինչեւ հողին երեսը հարթայատակ եղած. եւ կը տեսնուին նոյն իսկ բոլորածէւ պատի մը հետքերը՝ որ բլրոյն գագաթը կը շրջապատէ: Արգ այս աշտարակը՝ որ այժմ տակաւին իբր տասն մետր բարձրութիւն ունի (Պտկ.), ապահովապէս դիտանոց մըն էր՝ որ կարող էր յարձակման մը դի-մագրել: Այս գագաթէն տեսարանն անարգել կը տարածուի մինչեւ Կէլիդ-Իրմակի հովիտը, որուն վրայ կրնայ հսկուիլ մինչեւ շատ հեռուն: Թէ ար-դեօք մը ժամանակաշրջանէն է արդի շինուածքը որ միայն շափաւոր ամրութիւն մ'ունի, ըսել չենք կրնար: Նոյն իսկ Ժե դարուն՝ Տրապիզոնի Կոմիենեանց ժամանակ՝ Գայլ դետոյ հովիտը ռադ-մագիտական կարեւորութիւն ունենալու էր: Այս գլեակս անտարակոյս շատ անգամ կործանուած եւ

¹ Հաւանորէն նոյն խճանկարն է՝ զոր Տէլլըր լաւա-դդն փնտրի մէջ տեսած էր եւ զոր կը հաշուէ (էջ 288) իբր «Հոյակապ նմուշ մը այս գեղեցիկագոյն արուեստագի-տայնը»:

² Մեր անցած ժամանակ կ'այլապատէին աւարտելու նոյնը՝ Սատաղայի եւ Գեօսէի միջեւ: Մենք տեղեւոր դի-բերը ճշգրիտ ծրագրած ենք մինչեւ Գեօսէ: Անկէ անգին մեր քարտէսը միայն ընդհանուր ուղղութիւնը կը ցուցնէ:

¹ Ուղեգր. Անտ. § 216, 6:

² Ասոր հետեւած է Տոբընդոր՝ Voyages, t. II (1717), p. 420 ff. Հմմտ. Morier, Voyage en Perse (Կղ. թարգմանութիւնը), 1813, t. II, p. 117.

գարձեալ վերաշինուած է. որովհետեւ դիւրը միշտ իւր առաւելութիւններն ունէր: Թերեւս Յուստինիանու այս երկրիս մէջ շինած բերդերէն մին¹ այս տեղը կանգնած էր. եւ թերեւս անկէ յառաջ ալ հռոմէական զօրագունք մը հոս սահմանադրութիւն կը պահպանէր:

Բյւրաշատ զառիվայրի մը երկարածիգ ելեւէջներու վրայէն իջանք գարձեալ գէպի Գայլ գետ, զոր հոս իւր աղբերական մօտ վերագտանք՝ տառնուերկու օր յառաջ դիւրը Գարա-Հիսարէ վար թողնէ ետքը: Աս-ձ-ձ-ի (Aoudjus) եւ Բէ-ժ-ի մէջտեղ հովիտն իբր մէկ մշոն լայնութիւն ունի, եւ այս բերրի սկահող գետինն վրայ լիառատ հունձքեր կը հասնին ամէն տեղ՝ ուր միայն չեն գանդաղած սերմանել:

Քէօսէ շինուած է կրճի մը բերանը, ուսկից կ'անցնի Գայլ գետոյ մէկ օժանդակը՝ որ հիւսիս-արեւմտէն կու գայ: Գերեզմանոցին մէջ՝ որ գիւղին վրայ տիրող բլրոյ մը վրան է, ցուցցցին ինծի կ'անգուն քարը՝ մը ("Տէպէկ Լաշ")՝ Կրաքարային սիւն մըն է, զոր ջուրը սպունգի նման ծակկած է. եւ ապահովապէս հին մզմաքար մըն էր, բայց արձանագրութիւնը կամ հողի ներքեւ թաղուած էր եւ կամ չէր փորագրուած՝ այլ միայն նկարուած:

Գժուարին է գիտնալ թէ արդեօք՝ ինչպէս սովորաբար կ'ընդունուի, հռոմէական ճամբան Քէօսէ անդին Գայլ գետոյ հովիտն ի վեր կ'ելլէր՝ յետոյ Ակամիսի հովիտը անցնելու համար², եւ վերջապէս նորէն դառնալու՝ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ՝ գէպի Թէքեէ ու Արդասա: Անկարելի չէ որ ճամբան՝ փոխանակ այսպէս խտորուն չըջան մ'ընելու՝ կ'երթար Սատաղ-Չայի հետեւելով մինչեւ անոր գետախառնուէքը Կէլկիդ-Իրմակի հետ, յետոյ՝ արդի խճուղոյն պէս՝ վեր կ'ելլէր Քէօսէի կրճէն. եւ թէ այս գիւղը թերեւս գրաւէ հին Դաւանայի տեղը³: Բայց հին ճամբուն որեւէ հետք մը գտնուած չէ՝ որչափ գիտենք՝ այս յեռներուս մէջ. այնպէս որ յիշատակուած կայաններուն գիբքերն շատ անստոյգ կը մնան: Պեւտինգերեան Տախտակը՝ Գոմանայէ ետքը կու տայ շարք

¹ Հմմտ. Պրոկոպ., Ասան Ըին. Գ. 4՝ Καὶ φρουρίον Σατάλων οὐ πολλὰ ἀποθεν ἐχϋρόν ἄγαν ἐν χῶρῳ Ὁροσσηῶν (կարգաւ է Ὁροσσηῶν Պաղում. Ե. 6, 1) καλουμένην ὠκοδομήσατο. (Եւ Սատաղացւոց մէջ շատ հեռու շատ ամուր բերդ մը շինեց Որոսիացւոց կողմէն երկրին մէջ):

² Սովորաբար Domana կայանը կը նշանցուի Յոմնա (Tomna) տեղւոյն հետ: Բայց այն ատեն ընդունելու է թէ թիւերը վերապահան են թէ Գեւախիզերեան Տախտակին եւ թէ Աղբերութեան մէջ: Երկուքն ալ հեռաւորութիւնը կը շինէ XVIII մղոն, իսկ Քէօսէ արդէն իբր 20 քիլոմետր հեռու է Սատաղէ:

³ Պաղում. Ե. 6, 20. - Ուղեգր. Անտ. 217, 3. - Պեւտինգ. Յիստ. - Ուսեւնական Աշխարհագր., էջ 74, 15 (հրտ. Parthey). - Իսկ Notit. Dignit. Or. XXXVIII Գոմանայի գղեկին (castellum) մէջ կը գտնուէ արեւմտեանը հեծելազօ. մը (equites sagittarii). - Կիրեղի իւր վերջին քառասունի մէջ (թերթի վարին) ընդունած է այս տեղութիւնը եւ Գոմանան կը նշանցընէ Քէօսէի հետ:

մ'անուններ՝ որոնք բոլորովին տարբեր են Ուղեգրութեան տուածներէն. եւ իւր նշանակած ճամբան ծով հասած պիտի ըլլայ՝ ռազմական ուղիէն տարբեր գծով մը: Այսօր ալ Պարսկաստանի կառաւանները յաճախ Տրոպիզոն կը հասնին Տաճկական խճուղիէն տարբեր հովիտներէ անցնելով¹:

Այս խճուղին՝ որ նորերս աւարտած է մեծաւեծ գժուարութեամբ, թերեւս լաւագոյն շինուածն է այն ամէնէն՝ որոնցմէ անցանք ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ: Քէօսէ ետքը կ'ելլէ կապանէ մը վեր, որ պատուած է ծիրանաքարի (պորփիրի) եւ սեւ հատաքարի (կրանիտ) բարձր քառաժայռերով, եւ որոնց ժայռերմբը յաճախ ստիպուած էր կտրել, եւ հաստատուն քարաշէն կառուցներով կ'անցնի այն գետակներուն վրայէն՝ որոնք բարձունքներէն գահավէժ կը թափին: Երկու ժամ ետքը հասանք ոստիկանաց (շաղիկէ) պահականոց մը, որոնք լեռնանցքին ապահովութեան կը հսկեն. եւ անկէ ետքը՝ կտրելով անտառներու միջէն՝ անցանք Քէօսէ-Տաղի լեռնազուլը. եւ միւս զառիվայրին վրայ՝ կրկին հասանք պողոտային, որ ստիպուած է երկար մանուածապատներով իջնալ սաստիկ զառիվայրի սարաւանդին վրայէն: Ասկէ ետքը լեռն կողին կառչած՝ կը հետեւի դարափներու մէջ շատ խորունկէն հոսող ուղիի մ'ընթացքին մինչեւ Գիւլէկ (Gerikly)՝ որ տեղը այս ուղիւ կը խառնուի աւելի մեծ գետակի մը հետ: Կիրճը կը լայնանայ եւ քանի մը մշակեալ դաշտեր կը տեսնուին ասդին անդին: Անցնելով Պիլաչմէ (Pilachmet) գիւղը՝ որ իջեւան (խան) մ'ունի, կը հասնինք Քարսիտէսի (Սարշուտ-Իրմակի) հովիտը եւ Կարնոյ խճուղին՝ Թէքեէ կէս մղոն յառաջ: Եթէ Քէօսէ՝ Դաւան է, այն ատեն Սեդիս (Sedissa) կայանը՝ զոր Ուղեգրութիւնը² Գոմանայէ XXIV մղոն հեռու կը դնէ, անհրաժեշտաբար գտնուելու էր Թէքեէի շրջակայքն. եւ որովհետեւ Սեդիսա Պոնտոսի սահմանագլխուն վրան էր՝ կրնայ ասկէ հետեւցուիլ թէ նոյն սահմանագլուխը կը նշանակուէր Քարսիտէսի (Սարշուտի) վերին ընթացքով: Գիւլը՝ որ գետոյն վրայ տիրող ապառաժեայ հրուանդանի մը վրայ խոնուած է, հեռունէն ժայռեւոր բարձր բերդի մը կը նմանի: Այս գիւղը հին ժամանակի կարեւորութիւնը կը ցուցնեն՝ հին դամբան մը ճամբուն եղբքը, եւ միւս ափին վրայ՝ աշտարակի մ'աւերակները, որ կ'իշխէր կրճին բերանին վրայ, ուր կը մտնէ հոս Սարշուտ:

Մենք գետոյն նեղ հովիտը բռնեցինք ալ ափէն երթալով: Ժամէ մ'ետքը՝ կ'անցնինք Սարգս գիւղին աներուն գիմացէն, որոնք հակադիր սեպափին երկայնքը սփռուած են պարտէզներու մէջ: Քիչ մ'ետքը ձախակողմի բարձունքին վրայ կը նշմարենք Քո-դո-ք-Սաշապիւրեայ (stavrōpégiaque) մենաստանին ճերմակ գմբէթը, որուն համար կ'ըսեն թէ Կոմնենեանց տուած ոսկեկնիք

¹ Սուււեյի կամ Քուլթ-Տաղի վրայէն. Հմմտ. Wilson, Handbook, p. 206 ff.

² Ուղեգր. § 217, 2 կը գրէ՝ Sedissa fi(nes) Ponti (Սեդիսա՝ սահմանը Պոնտոսի):

հրովարտականներ ունին¹։ Ծաղկեղեքին մօտենալով՝
կը մտնենք յունաբնակ հողը։

Այս ժամ աւելի ետքը՝ գեղեցիկ մրգաստան-
ներ, տանձիներով ու խնձորներով լի, եւ հա-
ճոյատեւիլ ամարաւոյններ կը ցոյցընեն՝ թէ մօտե-
ցած ենք Գլ-Ղ-Ղ-Խ-Նէի կամ «Արմաթ աքաղաքի»
(*Ἀρμαθούπολις*)։ Իւր երբեմն հռչակաւոր բովերն՝
որոնցմէ առած է անունը, դադրած են շահագոր-
ծուելէ²։ Եւ գաղթականութեամբ նսւազած է
աղբարնակչութիւնը, որ այլեւս յունական մեծա-
մասնութիւն մը չի կազմեր³։ Բայց որչափ ալ ան-
կած ըլլայ՝ տակաւին տաճկական գաւառապետի մը
(*մ-Ի-ւ-ւ-ր-ը*) նիստն է եւ խաղտեաց արքեպիսկո-
պոսին աթոռը, որուն իրաւասութեան ներքեւն է
ամբողջ մետաղաբեր երկիրը։ Բայց այս (յունական)
եպիսկոպոսական աթոռը նոր հաստատութիւն մըն
է, եւ միջինգարու որեւէ ցանկի մը մէջ չի տեա-
նուիր։ Եւ թէպէտ եւ հինը Պանտոսի լեռներուն
արծաթախանութիւն կապար կը դոճեն՝ կ'երեւայ թէ
չէին ծանչնար տակաւին Գիւմիւշ-խանէի հանա-
խաւերը⁴։

Քաղաքը խառնուտէ իբր կէս ժամ հեռու
արտաքոյ կարգի գեղանկարչական դիրք մը կը
գրաւէ (Պտկ)։ Տեսակ մը հակայատարած կոնքա-
ձեւի խորքն ապաստանած է, զոր կը կտրէ չորձե-
ներով թափուող գետակ մը։ Քանի մը տներ խիտ
առ խիտ կուտուած են չորսն ափը, ուրիշները՝
սանդղաձեւ կ'ըլլեն գահաւեժ զառիկողներուն
վրայ՝ ծիծռանց բոյներու նման լեռան դերբուկ-
ներուն կուռած կառչած։ Սանդղեքներն ու փո-
ղոցիներն առ ի շեր կամ ծամածուռ կ'երթան
դէպքերէն ի զարուվերին վրայ։ Ամէն տեղ՝ ուր
բուռ մը հող պահել կարելի եղած է՝ դարատափի
մը վրայ պարտիզիկ մը կը գալարանայ։ Արեւը կը
բարձրանայ հրաբխային մթազոյն ժայռերու ամ-
փիթատը մը, որոնք հսկայական օղեղէն դղեակ-
ներու կը նմանին։ Ասոնց միայն գլուխը կանգնած
աւերակ աշտարակ մը ողորմելի բան մը կ'երեւայ՝
անոնց ահագին մարտիոյներուն քովը։

Գիւմիւշխանէի շրջակայքը յունական-հռո-
մեական շրջանէն որեւէ յիշատակարան մը չկրցան
մեզի մատնանիլ ընել։ Պարիսարի անտառները թա-
քստոց էին աւարտէր ցեղերուն Տիբարենացւոց,
խաղտեաց, Ծանաց (Ծանարք) եւ Կողքիսացւոց,

որոնք բարբարոսութենէ շատ հեռու չէին¹։ Նոյն
խակ մեր օրերը բնակիչներն իրենց հին աւագակա-
բարոյ սովորութիւնները բոլորովին չեն թողուցած։
Բիւզանդացւոց տաճն՝ որոնք խաղտեաց աշխարհի
առանձին բանակաթեմ մը հաստատած էին՝ որ
Տրապիզոնի ենթարկուած էր, այս պատերազմաւէր
լեռնացիները քաջակորով դինուարներ կու տային
կայսերական բանակներուն։ Իսկ Հռոմ, որ նոյն-
պէս ստանցմէ տիգաւորաց անկանոն զօրագնդեր կը
հանէր², կ'երեւայ թէ կը շատանար ապահովելով
Սատաղայի եւ Ծովուն միջեւ եղած հաղորդակցու-
թիւնները, առանց փոյթ բնելու այս ցեղերը համա-
զօղելու։ Այս ամբողջ երկիրն մէջ ուրիշ հին աւան-
ներ չենք ծանչնար՝ բաց ի ռազմական ուղղոյն հան-
գոյցներէն ու կայաններէն։ Եթէ ռեզիդենս Անտոնի-
նեայ Ուղեգրութեան տուած թուերը, Թի- (Thia)
Գիւմիւշխանէի եւ Արգասայի մէջտեղը գտնուած
ըլլալու է։ Կիբերդ՝ կոհակով Բէշ-Կէշէ տեղը կը
դնէ նոյնը։ Եւ ստուգիւ գինուորական պահակերոցի
մը հաստատուելուն շատ նպաստաւոր էր այս գիւ-
ղին գիբըր՝ լեռան ծառապատկ մէկ ցռուկին վրայ³։

Գիւմիւշխանէէ մինչեւ Տրապիզոն գալոյ
ծամբան հանրածանօթ է։ Օսմանեան պետութեան
ամէնէն բանուկ ծամբաներէն մին է։ Անդադար
կ'երթէ եկեն կարաւաններ՝ որոնք ծովեղբք կը
բերեն Պարսկաստանի գորգերն եւ ուրիշ ապրանք-
ները։ Եւ բազմաթիւ ուղեւորներ անցած են ասկէ
ու նկարագրած⁴։ Ուստի պէտք մը չունինք մեր
վերջին օթ եւաններուն մանրամասնութիւնները
նշանակելու։ Եթէ գիտնական տեղեկագրութեան
մը տեղ՝ բաղձայինք Տաճկաստանի գեղանկարչա-
կան ուղեգրութիւն մը գրել, թերեւ որեւէ աշ-
խարհաբաժին մ'ասկէ աւելի արժանի չըլլար՝ եր-
կարօրէն յամելու (Պտկ. ծամբ., դէպ ի Արգասա)։
Հոս բնութիւնը կարծես աւելի իւր հակասու-
թեամբք զարմացնել կ'ուզէ։ Նախ կան այն հոյա-
կերպ կապանները, ուսկից խառնուտէ իրեն անցք
մը փորած է լեռներու խառնակոյտին մէջ, առա-
պարին կրճերու շարք մը՝ ուր մարդ միայն ժայռ կը
տեսնէ ու ջուր։ Բայց ջուրը՝ միշտ կենդանի ու շար-
ժուն, եւ ժայռերն՝ ուղղաբերձ ու ցնորակերպ որ-
մաձեւերու հերձատուած եւ բազմազոյն երկնե-
րանգներով գունաւորուած (Պտկ.)։ Եւտոյ կու
գայ Արգասա՝ անտարակոյս բիւզանդական Արգասեմ⁵,

¹ Սալայն հմմտ. Պապագոպուր-Կերամասի գիտո-
ղութիւնը՝ ի Byz. Zeitschr. 1905, p. 388.

² Այս ճարտարագործութեան խլ գարէն սկսեալ
անկաճութեան մասին հմմտ. Ռիտտեր, անդ. խլ. էջ 832.
Իւր Համիլտոն կ'անցներ (1836)՝ մէկ բով մը միայն բաց էր.
Իւր սովորական ճշգրտութեամբ կը նկարագրէ շահագործ-
ման համար գործածուած եղանակները (անդ. Ա. 234 եւն).
հմմտ. նաեւ Կիւնէ, Ա. ՏՃԿ. Ա. 127.

³ Մեզի ըսին թէ տեղւոյն հինգհարիւր տներուն մէջ
Յոյնք այժմ միայն հարիւր յիսուն տուն են. բայց վեց
եկեղեցի մնացած է իրենց։

⁴ Ստարբոն, Ա. 2, § 39. ԽԲ, 3, § 19. հմմտ.
Blümmner, Technologie, IV, p. 31 ff.; Th. Reinaeh,
Mithridate Eupator, p. 231, n. 3. — Արծաթախան կապարը
շատ առատութեամբ կը գտնուի Պանտական լեռնաշղթային
մէջ։ Ա. Եիւ քան հարիւր հաւաքաւոր գտնուած են. հմմտ.
Կիւնէ, անդ. Ա. էջ 18։

¹ Ստարբոն, ԽԲ, 3, § 18. Տեսնելու է Առիանոսի
(Շրջանաւ. 11[15]) եւ Պրոկոպիոսի (Շխ. Գ. 6) Սանաց
կամ Ծանաց (Ծանարք) մասին ըսածները. հմմտ. Ռայնախ,
Միհրդ. Եւպատոր, էջ 235 եւն։

² Առիանոս, «Ճակատամարտութիւնն» (*ἐκτάξις*, ընդ-
դէմ «Ալանացի»), ԳԼ. 7։

³ Մինչեւ այս օրս լեռներուն մէջ արձանագրութիւն
չէ գտնուած եւ ոչ հատ մը. բայց մեզի ըսին թէ «գրուած
բարոյ մը կայ Կոննակա (կամ Կորմակա) Մահալէ տեղին ի
Տորուլ (Toroul). Բայց չկրցանք այս ըսուածին ճշգու-
թիւնը վերստուգել։

⁴ Wilson, Handbook, p. 202 ff. Yorke, անդ. —
Վերջին նկարագրութիւնը հաւանօրէն Կիւնի գրածն է
Lynch, Armenia, Travels and Studies, t. II, p. 240 ff.

⁵ Այս նոյնացոյ մը պարտական ենք՝ որչափ կերելայ՝
Yorkeի, անդ. էջ 462։ — Արգասաի եպիսկոպոսական
աթոռը բիւզանդական այլեւայլ Կարգաւորութեանց (Tak-

եւ իւր միջինդարու դրեկին աւերակները, կանգնած ծիրանի քարաժայռին մէկ ժանեւորին վրայ՝ որ մահաճեւ կը շրջապատէ փրփրահոս գետը. յետոյ անվերջ վերելք մը երաշտին դարիվերի մը վրայէն՝ խարշուտի հեռատեսիլով, որ ցնորեցուցիչ խորութեան մը մէջ՝ դէպ ի Տիրեբուլի կը սահի. բայց բարձունքէն այնպէս մը կ'երեւայ իբր թէ վեր կ'ելլէ դէպ ի իւր ակնազարբը՝ ապաւերկ ու շոր՝ բայց երկններանդ վառ գոյներով դարգարուած լեռներու խառնամառնութեան մէջ (Պտկ.):

Վերջապէս կը հասնինք Զիւնու (Չիւնու), որուն անունը հնութենէն ի վեր անփոփոխ մնացած է¹: Ասի այժմ՝ ողորմելի իջեւաններու (խւն) հաւաքատեղի մը միայն է (Պտկ.). բայց իւր առեւտրական ու ռազմական հին կարեւորութեան վկայ են տակաւին կարաւանատուն մը եւ բերդի մ'ընդարձակ աւերակները: Առաջնէն՝ տակաւին կը տեսնուին ութ կամարակալներ՝ իրարմէ 5 մետր հեռու, որոնք հարթ աղիւսներով շինուած ընդարձակ սրահի մը կամարները վեր կը բռնէին: Զիւնայի կամրջին քարերուն մեծագոյն մասն առնուած են այս մեծածաւալ շինուածքէն: Քիչ մ'աւելի խոնարհակողմը՝ կը գտնուի դղեկաբերդը քարաժայռի մը գլուխը: Այլ մնան տակաւին բոլորշի աշտարակի մը հիմքը՝ լեռնագլխուն ծայրը, որուն հետեւելով կը բոլորէր շրջապատ պարիսպն ալ: Ստորոտը՝ կը բղբի երկաթախառն ակնաղբիւր մը:

Քսենոփոնի օրերէն վեր ասկէ կ'անցնուի՝ 2000 մետր բարձրութեան մէջ՝ այն հզօր լեռնադանդուածը, որ Տրապիզոնը կիսաբոլորական կը շրջապատէ ու կը պատսպարէ: Զինւապատ կատարներու մերձաւոր լեռնացքս անյնելէն անմիջապէս ետքը՝ խարշուտի հովտին վայրենի ամութեան կը յաջորդէ յանկարծ՝ լեռան միւս երեսին՝ զառիվայրին վրայ՝ ուռճալից բուսականութիւն մը, որ կը փթ թի ծովային մթնոլորտի մը խոնաւ եղկութեան մէջ: Ոփերներու ու եղեւիններու թանձրախիտ բարձրամայրի անտառներու մէջ, ապին պտերու գորգի մը մէջտեղ, ամէն կողմ կը ծաղկին շքեղափայլ մրտավարդեր (վարդածառեր) եւ սաստիկ անուշաբոյր դեղին լեռնավարդեր (Պտկ.): Անտառներու գալարագեղութիւնը, ջրերու վճիռ յատակութիւնը, ապառաժուտ լեռնազուխներն յանդգնած գծերը, ինչպէս նաեւ գեղատեսիլ գիւղեր, եկեղեցիներ ու մատուռներ՝ ցանուցիւր սփռուած բլուրներու վրայ, այս ամէնն Ալպեանց մէկ գաւառը

կարծե՛ք կու տար, — եթէ օտարոտի ձեւով նախնական սայլակառքեր, ուղտերու երկարածիգ տողաններ՝ որոնք իրենց առաջնորդող յաւանակին ետեւէն շարուած կ'երթան, այս ամէնն ալ չփեղեցնէր թէ հոս Արեւելքի գրանց միայն կը գտնուինք:

Խճուղին Զէլէլէի քով, որ ապահովապէս կը համապատասխանէ Ուղեգրութեան Ad Vice-simum կայանին¹, կը հասնի Դէյիրման-Սուի (Տէյիրմէն, հին Պիւքսիտէս) գետախառնուէքը Միւրաման-Սուի հետ: Ճամբան այսուհետեւ առանց արգելքի է. եւ բնագոյնապէս կ'երազէինք մեր ընթացքը՝ որչափ Տրապիզոնի կը մօտենայինք. եւ քառամբակ արշաւելով էր որ ելաւք այն աւազաբլուրն՝ որ ծովափը կը պատէ: Ուղեւոր մը չէ եղած որ այս ծովկերն իջած ատեն՝ իւր մէջ ալ լսած չլլայ Բիւրուն ի տես ծովուն արձակած ցնծալից աղաղակին արձագանգը:

§ 34. Տրապիզոն: — Տրապիզոնի հին յոյն դաղթականութենէն մնացած է միայն «Սեղանը» (յն. Տրապեդա), որմէ է քաղաքին անունը. այսինքն՝ քարաժայռերու զանգուած մը միահարթ եղած գագաթով՝ շրջապատուած խորխորատներով, որոնց վրայէն կամուրջներով կ'անցնուի: Ասի այժմ տաճկական հին քաղաքամասն է, պատուած փեռեկտուն ու խարխուլ պարիսպներով (Պտկ.), որոնց ժանեւորքն ու կեռիքները թանձրախիտ բուսականութեան մը միջէն դուրս կը ցցուին. եւ իւր գեղանկարչական տեսքն՝ ինչպէս նաեւ իւր յիշատակարանքն յաճախ նկարագրուած են²: Տրապիզոն իւր հնախօսական հռչակը պարտական է գլխաւորաբար բիւզանդական գեղեցիկ եկեղեցիներուն, որոնց մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը նուերած էր Պր. Միլլէ՝ մեր ճամբորդութենէն քիչ մը յառաջ³. որով անոնց մասին հոս նորէն խօսելու պէտք մը չի մնար: Մենք աւելի փոյթ տարինք հնագոյն շրջանի հնութիւնները հետախուզելու, որոնք շատ սակաւաթիւ են, թէպէտ եւ քաղաքը հռոմէական պետութեան ժամանակ անժխտելի բարգաւաճում ունեցած էր:

Տրապիզոն՝ նախնաբար պարզ վաճառատեղի մը, ուր Սինոպի գաղթականները ներքնաշխարհին վայրենի աղգերուն հետ առեւտուր կ'ընէին. կամաց կամաց առեւտրական ծաղկեալ հրապարակ մ'եղաւ, որ Դ գարէն սկսեալ գրամ ալ կը հաստա-

tika) մէջ կը յիշուի իբրեւ կախուած Նեոկեսարիոյ ամրոցէն՝ որ Կերասոն փոխադրուած էր (Հմմտ. Parthey, Hierogl. syneed., Not. III, 225; X, 346; XIII, 206). — Թրքական գիւղաքաղաքը՝ Արգասս անուան հետ կը կրէ նաեւ Տրոս-Լ (Trosou) յորջորջանքը, որ բուն գաւառին անունն է: — Արգասս խաղտեաց բանակաթեմին վեց ամուրներէն մին ըլլալու է. Հմմտ. Gelzer, Genesis der Themenverfassung, p. 103.

¹ Ուղեգր. Անտ. § 216, 6; Notit. Dignit., Or. XXXVIII, 37 կը նշանակէ՝ Cohors secunda Valentiana Ziganne (Վալտ. երկրորդ Վալենտիան, ի Զիւնու): Զիւնայի (Ζιγάνης) եպիսկոպոս մը կը յիշուի ի Notitiae, I, 468; VII, 238; VIII, 517; IX, 428, հրա. Parthey. Հմմտ. Gelzer, Georg. Cypr., 467: ὁ τῆς Ζιγανέων

(Զիգանացոցն):

² Զէլէլիի ճիշդ 20 հռոմէական մղոն հեռու է Տրապիզոնէ, որ թիւը կու տայ Ուղեգրութիւնը՝ § 166, 4: — Պեւտրիքեան Ցախտակը միեւնոյն հեռաւորութեան մէջ կը գնէ Magnana տեղը. բայց՝ ինչպէս արդէն ըսինք (տես վերը՝ Բ, § 33), այս ուղին թերեւս ուրիշ հովտէ մը կ'անցնէր:

³ Ուիտտեր, անդ, էջ 852 եւն. Համլըն, Ա, էջ 159, 242. Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient (1845), I, p. 39 ff. եւ ուրիշներ: — Որչափ մեզի ծանօթ է՝ ամենանոր նկարագրութիւնն է Լինչին, Lynch, Armenia, I, 1901, p. 8 ff. որ քաղաքին եւ ամրութեանց նոր յատակագիծ մը կը գնէ եւ կը յաւելու գեղեցիկ մատենագիտութիւն մը:

⁴ Millet, Les monastères et les églises de Trébizonde (ի Bull. Corr. hell. XIX, 1893, p. 419—459). Հմմտ. Strzygowski, Les chapiteaux de Sté Sophie de Trébizonde (ib. p. 517 ff.) եւ ի գիրս՝ Kleinasien, p. 153 ff., 175.

ներ¹։ Որչափ ալ «փակուած էր ընդարձակ լեռնով²», նպատաւոր էր իւր դիրքը³։ Սեւ Ծովու ափին արեւելեան ծայրին վրայ³։ Սակայն Սորաբոնի ժամանակ տակաւին շափաւոր կարեւորութեամբ նաւահանգիստ մըն էր, որ Ամիսոսի հետ համեմատուիլ կարենայէն շատ հեռու էր։ Բարբարոսիկ բրտութեամբ մը կը գրուէր հոն յունարէնը եւ քարերը կը քանդակուէին⁴։ Իւր մեծաքայլ զարգացումը կը սկսի այն օրէն, երբ Հռոմայեցիք իրենց աշխարհակալութիւնը արածեցին մինչեւ Հայաստան։ Եւ Սատաղայի զինուորական ծամբան շինելով՝ այսպէս բսելու համար՝ ծակեցին այն պարիսպը, որ քաղաքս կ'արգելափակէր, եւ թափանցման դիւրին ծամբայ մը բացին դէպ ի Եփրատայ հովիտն ու Փռքուն-Ասիայ արաւահովիտը։ Պողեմոնիումի եւ Փասիսի միջեւ ուրիշ որեւէ ծամբայ մը ծովեզերեայ երկայն լեռնաշղթան չէր կտրեր անցներ։ Արգէն Տրապիզոնէ կը համբարակուէր Արքուդոնի բանակը Հայաստանի արշաւանաց ժամանակ 62ին Յ. Բ. 5, եւ այնուհետեւ ծովային այս խարիսխը գործածելով էր որ կապալադովկիոյ լիգէնները շարունակեցին պաշարակնդ ըլլալ եւ սպառազինուիլ։ Նշանակելի կէտ մըն է որ իւզանդական շրջանէն կանուխ եղող սակաւութիւն արձանագրութիւններն՝ որոնք ընդհանրապէս գտնուած են Տրապիզոնի մէջ, բացառապէս լատիններէն լեզուաւ են ու զինուորական (արձ. Թ. 415 եւն)։

Տեղւոյն ռազմագիտական արժէքը պատճառ եղաւ որ հռոմէական պետութեան հետ միացուելէն անմիջապէս ետքն՝ ընտրուեցաւ իւր հանգրուան նաւահանգիստ Պոնտական նաւատորմին (classis Pontica)⁵։ Եւ Ալբիանոս՝ որ քննական այցելութեան եկաւ հոս 124ին, բարեգեց անոր յարգարանքները, անտարակոյս ամբարտակով մը փակեց նաւակայքն՝ որ յստաջ անմատչելի էր փոթորիկից օգրուուն⁷։ Երախտագէտ քաղաքն կանգնեց անոր արձանը ծովուն դիմաց՝ զոր մատով կը ցուցնէր, բայց արձանն աւելի քաղաքին հաւատարմութեան՝ քան թէ գեղարուեստական ծաշակին վկայ էր⁸։ Սակայն Տրապիզոս որ մինչեւ այն տառն աննշան էր, պճնուեցաւ մարմարեայ շքեղակերտ յիշատակարաններով, եւ բազմամարդու փարթեմով մայրաքաղաք մ'եղաւ⁹։

Մ. յս բարգաւաճանքն ոչնչացաւ առաջին արշաւանքներով։ Գոթերը 257ին գիշեր մը տիրեցին քաղաքին սանդղայարձակմամբ, յաւարի առին, եւ բոլոր բնակիչներն իրենց նաւերով գերութեան տարին։ Այս աղէտքն իւր պատմութեան առաջին մասը կը փակէ¹։

Քիչ մ'ետքը յաղթանակեց քրիստոնէութիւնը, — Տրապիզոնի եպիսկոպոս մը ներկայացուցիչ խաւրեց Նիկիոյ ժողովին², — եւ մեհեանները փոխուեցան նոր կրօնից եկեղեցիներու։ Պրոկոպեայ մէկ տեղեկութենէն կ'իմանանք թէ Հուստինիանոս զանոնք նորոգեց. եւ միեւնոյն ժամանակ շինեց նոր ջրմուղ մը՝ բառնալու համար այն ջրոյ պակասութիւնը՝ զոր կը կրէին բնակիչները³։

Սակայն ոչ բարբարոսաց յարձակումն եւ ոչ քրիստոնէական կերպարանափոխութիւնը բուն պատճառ եղան հեթանոսական շինութեանց անհետացման, այլ մանաւանդ քաղաքին մեծնալը ԺԳ եւ ԺԴ դարերուն։ Տրապիզոնի Ամմենեանք եղած են պերճասէր շինողներ. եւ անոնց եկեղեցիներուն ներքեւ՝ որոնք այժմ մզկիթներու փոխուած են, փնտռելու ենք հեթանոսական մեհեաններուն ներքնակառոյց մասերը։ Դից եւ հռոմէական կայսերաց նուիրուած ձօներն անշուշտ ծածկուած են այն թանձր պատուարներուն մէջ՝ որ բերդը կը շրջապատեն։ Տակաւին կը նշմարուին հին բեկորներ՝ որոնք ագուցուած են միջին դարու շինութեանց մէջ։ Յոնիական երկու մեծ սիւններ՝ կիսով չափ հողի մէջ խրած, վեր կը բռնեն տանիքը եւ երկու ուրիշներ ալ անդաստակը՝ «Ոսկեգլուխ Տիրամօր» (Panaghia Chrysoképhalos) հին կաթողիկէ (մայր) եկեղեցւոյն, որ միջնաբերդին ճիշդ կենդրոնը կը բարձրանայ, հաւանօրէն հեթանոսական հին սրբարանի մը տեղւոյն վրայ⁴։

Գորշ մարմորէ խղիպ մը եւ երկու սիւնները դարձեալ գործածուած են այն հոյակերտ կամարակապ անդաստակին շինութեան մէջ՝ որ Ս. Սոփիայ եկեղեցւոյն գաւթին առջեւ կառուցուած է։ Երեք ուրիշ սիւններ կը զարգարեն Ս. Բարսղի մատուռը, որ փոխադրուած է Յուստինիանու մէկ արձանագրութիւնը (արձ. Թ. 418)։ Եւ այսպէս անտարակոյս կարելի էր հռոմէական հին քաղաքակրթութեան բազմաթիւ նշխարներ մատնանիշ ընել տաճկական արդի քաղաքին մէջ։

Տրապիզոնի մէջ առանձինն կերպով պաշտուած դիքն էին՝ քաղաքիս զրամագիտութեան

¹ Բարբլուն եւ Ռայնախ, անդ, Ա, էջ 108 եւն։

² Պլինիոս, Զ, § 11 կը գրէ Oppidum monte vasto clausum (ընդարձակ լեռնով փակուած բերդ մը)։

³ Տակիտոս, Պտմ. Գ, 47 կը գրէ՝ In extremo Ponticae orae conditam (Պոնտական ծովափին ծայրը շինուած)։

⁴ Առիանոս, Երջանաւ, 1, 1։

⁵ Տակիտոս, Տարեգր. ԺԳ, 39։

⁶ Erm. Ferrero, Ordinamento delle armate romane (ի Mem. Acad. Տարինի) 1899, p. 71։

⁷ Առիանոս, Երջանաւ, ԺԶ, 5. — Այս տեղեկութեան ճշգրտութեան մասին կասկած յայտնուած է առանց իրաւանց. Հմմտ, Patsch, Beiträge zur alten Gesch. IV (1904), p. 71 ff.

⁸ Առիանոս, անդ, 1, 1։

⁹ Ջոսիմոս, Ա, 33։

¹ Ջոսիմոս, անդ։

² Nomin. patr. Nicaen., ed. Gelzer-Cuntz, p. 30 ff.; Հմմտ. Harnack, Ausbreitung, II, p. 177. — Եպիսկոպոսութեանն որ յետոյ արքեպիսկոպոսութիւն եղած է, պատմութեան մասին՝ Հմմտ. Lequien, Oriens christianus, p. 509, 1341; Gelzer, Notit. episc. (Abh. Akad. München) 1900, p. 576.

³ Պրոկոպ., Վասն Շէն, Գ, 6, էջ 260 (հրաւ. Բոն քղաք)։ — Այս ջրմուղն որ կը կոչուէր «Ջրմուղ Ս. Եփեսոսայ», թերեւս այսօր ալ Տրապիզոնի ջուր մատակարարողն է։ Փորուած է քարաժայռին մէջ այն ծամբուն երկայքն՝ որ գէպ ի Գէլիբմէն-Սու կ'ելլէ։ — Հմմտ. Ռիտտեր, Աշխ., ԺԷ, 902, եւ ի պատիւ Յուստինիանու գրուած արձանագրութիւնը (արձ. Թ. 418)։

⁴ Millet, անդ, էջ 422։

անոնց, դորոնք Պոնտոսի ամեն կողմ կը գտնենք: Միայն թէ միջին դարու մէջ ասոնք, գրեթէ ինչպէս Ամասիոյ մէջ «Հայերի քարայրը»¹, ծառայած են Ս. Սարայ կրօնաւորաց իբր խցիկներ կամ մատուռներ, Վժիթաւորացար այն քարալեռն, ուր այս հին դամբարանները կոփուած են, այսօր կը շահագործուի իբր քարահատք. եւ երկիւղ կայ թէ մի գուցէ շուտով ականով պայթեցունին այս յիշատակարանները, որոնք ամենէն հնագոյններն են՝ որոնցմով Տրապիզոն կրնայ պարծիլ:

Եթէ Վոմենեանց քարաքիւս մէջ անհետ եղած են բոլոր հին շինուածակերանները, դոնէ պահուած են հետաքրքրական ձեռագիրները շրջակայ յուշական վանքերուն մէջ²: Այս վանքերը թագնուած են Պոնտական լեռնաշղթային անտառապատ ծալքերուն մէջ, ուր քրիստոնէական հելլենիականութիւնը կրցած է ամեն ճշմանց դէմ դիմանալ: Քանի մ'որ նուիրեցիկներ այցելելու այս վանքերը, որոնց՝ բերդի պարիսպներու պէս թանձր պատերն ու գրեթէ անմատոյց դիւրը՝ կը յիշեցնեն երկրին երկարատեւ անապահովութիւնը. — Վասելոն վանքը՝ հսկայադորձ աղանցի մը նման կպած կրաքարային լեռնորմի մը՝ անտառի մը խորքը (Պոկ. Վասելոնի մօտ հովիտը). — Պերիստերա՝ անմատչելի անդնաձեւ քարածագի մը վրայ թառած (Պոկ.). — եւ մանաւանդ՝ Սուսմելա, ուղիւի մը վրան կախուած՝ չես գիտեր ինչպէս՝ գրեթէ դադարեալ հայեացք քարածայրի մը հսկայաբերձ ժայռորմէն³: Այս անբնականաբար թաքստոցներու մէջ միջինդարէն ի վեր պահուած են տակաւին թանկագին զրատուններ, թէպէտ եւ եւրոպացի ուղեւորներ բազմաթիւ նախադրութիւններ բրած ըլլան: Սիրով աւելի երկար ժամանակ կը մնայինք երկրի այս անկեան մէջ, որ այնպէս հարուստ է բնական գեղեցկութիւններով եւ պատմական յիշատակներով. բայց Տրապիզոնի մէջ ժամտախտի դէպք մը ծանուցուած ըլլալով՝ ստիպուեցանք յուշիս 2ին նաւ մտնել՝ մաքրարաններու սպանալեօք, ցաւով թողով այս յանկուցիչ գաւառը, որ ամենէն վիպագեղ երկիրներէն մին է անոնց մէջ՝ ուր տակաւին կը բնակին Յունաց սերունդները:

ԱՆՋՐՊԵՏՔ ՏԵՂԵԱՅ՝

Երկու տեղեաց միջեւ արձանագրուած թուերը կը ցուցնեն այն ժամանակը՝ որուն պէտք ունեցանք մէկէն միւսն անցնելու, հաշուէն դուրս հանուած ըլլալով դադարներու ժամանակը: Ճամբաներս կտրած անցած ենք ձիավարելով, ընդհանրապէս՝ արագաքայլ. բայց բնականապէս խաղաքն աւելի դանդաղ էր դարերուն վրայ քան թէ գաշտին մէջ, շաւիղներու մէջ՝ քան թէ պողոտաներու վրայ: Քարտէսները գծելու ատեն կարելուոյն չափ այս տարբերութիւնները հաշուի առնուած են:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԱ. — 15 Ապրիլ.

Խաւսա. — 40 վ. — Ակ-Ջամամ-Մահմուտ. — 60 վ. — Էսկիվերան. — 55 վ. — Կէօնէկ. — 2 ժ. 20 վ. — Վէզիր-Քէօփրիւ.

ՔԱՐՏԷՍ ԺԱ. — 17 Ապրիլ.

Վէզիր-Քէօփրիւ. — 2 ժ. — Ստաւրոյ-Քէօփրիւ. — 1 ժ. 5 վ. — Կէօնէկ. — 1 ժ. 15 վ. — Թաքնա. — 3 ժ. — Խաւսա:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԲ. — 21 Ապրիլ.

Մարդուան. — 1 ժ. 10 վ. — Եսկուր. — 50 վ. — Տուրնուկ. — 15 վ. (°). — Գէլ-Գիրազ. — 1 ժ. 40 վ. — Մարդուան:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԳ. — 29 Ապրիլ.

Ամասիա. — 1 ժ. 40 վ. — Կափու-Կայա. — 1 ժ. 40 վ. — Ակսալար. — 3 ժ. — Բաջիւէ. — 1 ժ. 20 վ. — Տէրէբոյան. — 1 ժ. 15 վ. — Զիւէ:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԴ. — 1 եւ 2 Մայիս.

Զիւէ. — 2 ժ. — 2էլթէք. — 2 ժ. 10 վ. — Սիլլես. — 2 ժ. — Կուրուչայ. — 3 ժ. — Սուլու-Սէրայ:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԵ. — 5 եւ 6 Մայիս.

Սուլու-Սէրայ. — 2 ժ. 20 վ. — Բայազիտ-Թէքէ. — 3 ժ. 10 վ. — Էկիջնէկ. — 1 ժ. 30 վ. — Կարա-Կայա. — 2 ժ. 45 վ. — Կաւակ:

ՔԱՐՏԷՍ ԺԶ. — 6 եւ 7 Մայիս.

Կաւակ. — 1 ժ. 45 վ.² — Եէնի-Խան. — 4 ժ. — Եէնի-քէօյ. — 3 ժ. 15 վ. — Սէրասիա:

¹ Տես վերը՝ Բ. § 9, եւ Սամսոնի մէջ «Պոնտոսի լեռնալեռ» վերը, Բ. § 1:

² Քանի մը դիտողութիւններ հրատարակած ենք ասոնց պարունակած գրոց եւ յիշատակարանաց մասին՝ ի «Revue de l'instruction publique en Belgique», 1903, p. 16 ff.; 1905, p. 1 ff.; հմտ. «Byz. Zeitschr.» XIV, 1905, p. 382, եւ Պապագոպու լեռ-Վերամուս՝ անդ, էջ 386 եւ նոյն:

³ Պերիստերայի (Աղաւնի) Ս. Գեօրգիայ վանքը, որուն մէկ լուսանկարը հոս կը գտնուի (Պոկ.), հրդեհով այրած աւերուած է վերջին (1905) Գեկտեմբեր ամսոյն, բայց ձեռագիրներն ազատած են՝ ինչպէս կ'ապահովուի — Սուսմելայի մէկ տեւքը գրած ենք մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ (Rev. de l'instr. publ. Belg. 1905), ուրիշ մը կրնայ գտնուիլ Լինչի քով (Lynch, անդ, II, p. 239). — Այն խանդավառ նկարագրութիւնը՝ զոր Fallmerayer (Fragmente aus dem Orient, I, p. 131) Սուսմելայի հովտին մասին շարահիւսած է՝ ամենէն չափազանցութիւն մը չէ:

¹ Գրքին վերջը (ընդհանր էջ 373—375) կը գտնուի ձեռագիր ժամանակացոյց մը խորագրով՝ «Քարտէսներու վրայ չշանկուած ուղեգծերն անցնելու համար գործածուած ժամանակները»: Որչափ ալ բոն քարտէսներուն մէջ տեղեաց հնուաորութիւններն որոշելու համար ըլլայ ցանկատաւոր չհամարեցանք նոյնը գտնել այս անգ, թէեւ քարտէսները չկարենանք ներկայացնել ընթերցողաց, վասն զի ժամանակացոյցն առեւ առանց քարտէսի իւր օգտակարութիւնը կը պահէ, եւ քարտէսներուն ալ բովանդակութիւնը համառօտիւ կը բացատրուի: Ծ. թ.

² Բնագրին մէջ (էջ 229, տող 32) փոխանակ «Երեք քառորդ ժամ» կարգաւու է «ժամ» մը եւ երեք քառորդ:

ՔԱՐՏԻՍ ԺԷ. — 11 Մայիս.

Սեբաստիա. — 2 ժ. 50 վ. — Բորզուկ. —
1 ժ. 35 վ. — Կոմսուշ-Թեքե. — 2 ժ.
— Խարղըն:

ՔԱՐՏԻՍ ԺԸ. — 13 եւ 14 Մայիս.

Խարղըն. — 1 ժ. 50 վ. — Արսլան-Տօղուշ.
— 1 ժ. 45 վ. — Կէօվէշմէք. — 1 ժ.
35 վ. — Բուրու. — 45 վ. — Չիֆթլիք.
— 3 ժ. 10 վ. — Թոխաթ:

ՔԱՐՏԻՍ ԺԹ. — 16 եւ 17 Մայիս.

Թոխաթ. — 1 ժ. 35 վ. — Կոմանա. —
1 ժ. 45 վ. — Օմալա. — 1 ժ. — Ալմուշա-
դիր. — 2 ժ. 50 վ. — Նիքսար:

ՔԱՐՏԻՍ Ի. — 19 եւ 21 Մայիս.

Նիքսար. — 2 ժ. 45 վ. — Արգոստի. —
2 ժ. — Ալաշակ-Եայլա. — 1 ժ. 55 վ. —
Բաշ-Չիֆթլիք. — 3 ժ. 20 վ. — Մա'ա-
դուն-Կալէֆ. — 1 ժ. 50 վ. — Չերմիկ. —
35 վ. — Աճէ-Օղլու:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԱ. — 22 եւ 23 Մայիս:

Աճէ-Օղլու. — 1 ժ. 25 վ. — Էրէսկէ. —
1 ժ. 35 վ. — Աշկիւլուք. — 4 ժ. 30 վ.
— Աֆան. — 4 ժ. 30 վ. — Կէօլլասա. —
1 ժ. 30 վ. — Կէօլլու-Հիսար:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԲ. — 24, 25 եւ 27 Մայիս.

Կէօլլու-Հիսար. — 7 ժ. 30 վ. — Ջիդանա.
— 5 ժ. — Կարա-Հիսար. — 3 ժ. 30 վ.
— Դոմանա. — 2 ժ. — Ռուժլաշակ-Թաշ.
— 2 ժ. 10 վ. — Էնդէրէս:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԲ. — 28 եւ 29 Մայիս (ուղիղ ճամբայ).

Էնդէրէս. — 1 ժ. 15 վ. — Բուրգ. —
3 ժ. 30 վ. — Էրբիտէր (Ածպտէր):

ՔԱՐՏԻՍ ԻԳ. — 30 Մայիս եւ 1 Յունիս.

Էրբիտէր. — 1 ժ. 45 վ. — Սեւինդուկ. —
1 ժ. 35 վ. — Ենի-Խան. — 1 ժ. 30 վ.
— Այվանու. — 2 ժ. — Կամէթաշ. —
1 ժ. 15 վ. — Ալակէնդի. — 1 ժ. 20 վ. —
Պուղտաձոր. — 2 ժ. 35 վ. — Ռուֆայէ:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԴ եւ ԻԵ. — 2 եւ 3 Յունիս.

Ռուֆայէ. — 1 ժ. 20 վ. — Ջիպտի. —
50 վ. — Կենդիլիա. — 1 ժ. 35 վ. — Սե-
ւէք-Շէրիֆ. — 3 ժ. — Բաշ-Ենի-Քէօյ.
— 2 ժ. 30 վ. — Բէշ-Գէօզ (Խան). — 6 ժ.
30 վ. — Երզնկայ:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԵ. — 5 Յունիս.

Երզնկայ. — 1 ժ. 10 վ. — Վասիկերա. —
2 ժ. 10 վ. — Ռուժ-Սէրայ. — 2 ժ. 50 վ.
— Սիպիկոր:

ՔԱՐՏԻՍ ԻԶ. — 6 եւ 8 Յունիս.

Սիպիկոր. — 1 ժ. — Բանդուր. — 1 ժ.
10 վ. — Սասաղ. — 1 ժ. 30 վ. — Կի-
ւիթէ. — 3 ժ. — Քէօսէ. — 2 ժ. — Ռաի-
կանատուն. — 6 ժ. 20 վ. — Գիւմիշ-
Խանէ:

Հ. Յ. Տ.

HISTORISCH

Mípherqēt und Tigranokerta.

So lange wir nicht in stande sind, die drei von Tigranokerta ausgehenden Itinerare der Tab. Peut. — nach ad Tygrem, nach Sardebar und nach Isumbo — zu erklären und auf der Karte zu projizieren, bleibt für die Bestimmung der Lage von Tigranokerta von besonderer Wichtigkeit die übereinstimmende Angabe des Eutropius und Faustos von Byzanz, wonach Tigranakert in der Provinz Alžnik' (Arzanena), im Machtbereiche des *bdeašch*, lag. Eutropius, ein Kriegsgefährte des Kaisers Julian auf seinem Feldzuge gegen die Perser, sagt von Lukullus (VI, 9, 1): Tigranocertam, civitatem Arzanenae, nobilissimam regni Armeniaci, cepit. Allein der Beisatz *civitatem Arzanenae* darf nicht aus der von Eutrop benutzten Epitome des Livius oder gar, wie LEHMANN-HAUPT und HÜBSCHMANN tun¹, aus Livius selbst hergeleitet werden, sondern ist auf Rechnung des Schriftstellers selbst zu setzen. Dies zeigt ein Vergleich mit dem Breviarium des Rufius Festus, welcher dieselbe Livius epitome benutzt hat. Hier lautet der entsprechende Satz: Tigranocertam, maximam Armeniae civitatem, expugnavit². *Arzanena* ist also als zeitgenössische

¹ LEHMANN, Verh. der 46. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner, 25 ff.; Armenien einst und jetzt I, Berlin 1910, S. 518. HÜBSCHMANN, Die altarmenischen Ortsnamen, S. 474.

² Rufi Festi breviarium c. XV, 3, p. 15 ed. WEND. FÖRSTER, Vindob. 1874 = p. 9 ed. CAR. WAGENER, Lips. et Pragae 1886. Wie genau sich beide an ihre Vorlage gehalten haben, zeigt der vorhergehende Satz: Tygranen, Armeniorum regem, cum septem milibus clibanariis et centum viginti sagittariorum, ipse cum decem et octo Romanorum milibus vicit = Eutrop. ipsum regem cum septem milibus quingentis clibanariis et centum milibus sagittariorum et armatorum venientem decem et octo milia militum habens ita vicit, ut magnam partem Armeniorum deleverit. Der folgende Satz fehlt bei Eutrop: *Madaenam* (madenam W¹, adenam WP¹), opimam Armeniorum regionem, obtinuit, per Melitenam ad Mesopotamiam descendit. Mit *Madaena* ist hier das Reich *Γορδωνική* gemeint, wo Lukullus Winterquartiere bezog (Plut. Luk. 29, 34), das aber mit *Μυγδορία* oder *Μυγδορική* (Plut. Luk. 32, Strab. XVI, 1, 23, p. 747) vermenget erscheint. Vgl. Erānšahr, S. 305.